

૨૬૭૭

રશ્યન રાજ્યની કેટલીક હકીકત.

સત્તાવાર પુસ્તક તથા બીજાં સાધનો

ઉપરથી.

મુંબઈ,

મુંબઈ સમાચાર છાપખાનામાં

માણેકજી ખરજોરજી મીનોચેહર હોમનાચે

છાપ્યું છે.

સન ૧૮૮૬.

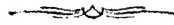
ખુલા સો.

હીંદુસ્થાનની ઊતર પશ્ચિમ સરહદ ઊપર રચન રાજ્ય તરફથી જે હીલચાલ થાય છે, તેથી આ દેશમાં કોઈ અજાણ્યું રહ્યું નહીં હશે. તેને લગતી કેટલીક હકીકત, એટલા માટે, નીચેપયોગી થઈ પડશે નહીં. આ હકીકતનો મોટો ભાગ, સને ૧૮૮૬ નાં વરસનાં “ સ્ટેટસમેનસ યર બુક ” નામનાં લનડનમાં પ્રગટ થતાં વાર્ષિક પુસ્તકમાંથી લીધો છે; અને બાકીનો ભાગ જે પુસ્તકો અથવા પત્રોમાંથી લીધો છે, તેમનાં નામ ધટતી જગોએ દર્શાવ્યાં છે.

સાં કળિ યું.

સંકે.

હાલ રાજ્ય કરતો શેહેનશાહ અને તેનું કુટુંબ	
શેહેનશાહના છોકરાઓ	૧
શેહેનશાહના ભાઈઓ તથા બેહેનો	૨
શેહેનશાહના કાકા તથા કુધ	૩
રશ્યાનાં પાદશાહી વંશની ઓલાદ	૪
રાજ્યખંધન અને સરકાર	૬
મહબ્બ તથા કેલવાણી	૧૬
મેહસુલ તથા ખરચ	૨૧
લશ્કર તથા દર્યાઈ કાફલો	૨૭
૧. લશ્કર	૨૭
૨. દર્યાઈ લશ્કર	૩૫
રશ્યન લશ્કરનાં સંબંધમાં પાછલથી મલેલી વધુ	
ખબરો	૩૮
રશ્યન શેહેનશાહાત કેમ વધુ-તેનો વીસ્તાર અને	
તેની વસ્તી	૪૧
વેપાર તથા ઊદ્યોગ	૪૮
રેલવેઓ	૫૧
મધ્યએશ્યામાંનો રેલવે	૫૨
તારની લાદનિ	૫૬
ટપાલ ખાતું	૫૭
મધ્ય એશ્યામાંનાં રશ્યન શેહેનશાહાતનો કારોબાર	૫૮

૨૬૭૭

રશયન રાજયની કેટલીક હકીકત.

હાલ રાજયકરતો શેહેનશાહ
અને તેણું કુટુંબ.

તમામ રશયન મુલકોનો શેહેનશાહ ત્રિજે એલેક્ઝાન્ડર તા. ૨૬ મી ફેબ્રુઆરી (નવા ધોરણ મુજબ તા. ૧૦ મી માર્ચ) ૧૮૪૫ ને દિને જનમ્યો હતો. મરનાર શેહેનશાહ બીજે એલેક્ઝાન્ડર અને હેસી-દર્મસ્તેદતના ગ્રાંદ-દયુકની દીકરી શાહજાદી મેરાયા એએનો તે વડો પુત્ર હતો. તેના પાતા એક પુત્રીને હાથે મર્યો જવાથી તા. ૧ લી માર્ચ (નવા ધોરણ મુજબ તા. ૧૩મી માર્ચ) ૧૮૮૧ ને દિવસે તે ગાદીએ આઠ્યો હતો અને તેને રાજ્યભિશિક કરવાની ક્રિયા મોસકો ખાતે તા. ૨૭ મી મે ૧૮૮૩ ને દિવસે થઈ હતી. તા. ૯ મી નવેમ્બર ૧૮૬૬ ને દિવસે દેન્માર્કના રાજા હા ક્રીસ્તયનની પુત્રી શાહજાદી મેરાયા દેગમાર સાથે તે પરણ્યો હતો, જેણી તા. ૨૬મી નવેમ્બર ૧૮૪૭ ને દિવસે જનમી હતી.

શેહેનશાહના છોકરાંઓ.

૧ ગ્રાંદ-દયુક નિકોલસ, ગાદીવારેસ શાહજાદો, તા. ૬મી (૧૮ મી) મે ૧૮૬૮ ને દિવસે જનમ્યો હતો.

૨ ગ્રાંદ-દયુક જ્યોર્જ, તા. ૨૭ મી એપ્રિલ (તા. ૯મી મે) ૧૮૭૧ ને દિવસે જનમ્યો હતો.

૩ ગ્રાંદ-દયેસ ઝેનાયા, તા. ૨૫મી માર્ચ (તા. ૬મી એપ્રિલ) ૧૮૭૫ ને દિવસે જનમી હતી.

૪ ગ્રાંદ-દયુક માઇકેલ, તા. ૨૨ મી નવેમ્બર (તા. ૪ થી ડીસેમ્બર) ૧૮૭૮ ને દિવસે જનમ્યો હતો.

૫ ગ્રાંદ-દયેસ આલગા, તા. ૧ લી જુન (તા. ૧૩મી જુન) ૧૮૮૨ ને દિવસે જનમી હતી.

શેહેનશાહના ભાઈઓ તથા બેહેનો.

૧ ગ્રાંદ-દયુક વ્લાદિમિર, તા. ૧૦મી (તા. ૨૨મી) એપ્રિલ ૧૮૪૭ને દીવસે જનમ્યો હતો; તા. ૧૬ મી (૨૮મી) આગસ્ટ ૧૮૭૪ને દિવસે મેક્રોનિયર્ગ-રૉરિનની શાહઝાદી મેરી સાથે તે પરણ્યો હતો. એ લગ્નકી તેમને ત્રણ દીકરા અને એક દીકરી અવતરેલાં છે:- ૧ સિરિલ, તા. ૩૦મી સપ્ટેમ્બર (૧૨મી ઓક્ટોબર) ૧૮૭૬ને દિવસે જનમ્યો હતો. ૨. ઓરિસ, તા. ૧૨મી (૨૪ મી નવેમ્બર) ૧૮૭૭ ને દિવસે જનમ્યો હતો. ૩. ઍન્ડ્રયાસ, તા. ૨ જી (૧૪મી) મે ૧૮૭૯ ને દિવસે જનમ્યો હતો. ૪ હૅન્રી, તા. ૧૭મી (૨૯મી) જાન્યુઆરી ૧૮૮૨ ને દિવસે જનમી હતી.

૨ ગ્રાંદ-દયુક ઍલેક્સિસ, હાઈ ઍદમિરલ, તા. ૨ જી (૧૪ મી) જાન્યુઆરી ૧૮૫૦ ને દિવસે જનમ્યો હતો.

૩ ગ્રાંદ-દયેસ મેરી, તા. ૫મી (૧૭મી) ઓક્ટોબર ૧૮૫૩ને દીને જનમી હતી; શ્રેષ્ઠ ખિતનનાં માહારાણી વિક્ટોરિયાના પુત્ર શાહઝાદા દયુક આલ એદિનબરો સાથે તા. ૨૧ મી જાન્યુઆરી ૧૮૭૪ ને દિવસે પરણી હતી; એ લગ્નથી તેમને પાંચ છોકરાં થયાં હતાં:- ૧ આલફ્રેડ, તા. ૧૫ મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૪ ને દિવસે; ૨ મેરી, તા. ૨૯મી ઓક્ટોબર ૧૮૭૫ ને દિવસે; ૩ વિક્ટોરિયા, તા. ૨૫ મી ન-

ષેમ્પર ૧૮૭૬ ને દિવસે; ૪ ઍલેક્ઝાન્દ્રા, તાં ૧ લી સ-
મેમ્પર ૧૮૭૮ ને દિવસે; ૫ બિએન્સિસ, તાં ૨૦ મી એ-
પ્રિલ ૧૮૮૪ ને દિવસે.

૪ ગ્રાંદ-દયુક સર્જયસ તાં ૨૯ મી એપ્રિલ (૧૧ મી
મે) ૧૮૫૭ ને દિવસે જનમ્યો હતો; તાં ૩૭ (૧૫મી)
જુન ૧૮૮૪ ને દિવસે હેસિદાર્મસ્ટેદતની શાહાબદી એલિ-
ઝાબેક સાથે પરણ્યો હતો.

૫ ગ્રાંદ-દયુક પૉલ, તાં ૨૧ મી સપ્ટેમ્પર (તાં
૩ ૭ ઍક્ટોબર) ૧૮૬૦ ને દિવસે જનમ્યો હતો.

શેહેનશાહના કાકા તથા કુર્ધ.

૧ ગ્રાંદ-દયેસ-ઑલગા, મરનાર શેહેનશાહ બીજા
ઍલેક્ઝાન્દરની બેહેન, તાં ૩૦ મી ઑગસ્ટ (૧૧ મી સ-
મેમ્પર) ૧૮૨૯ ને દિવસે જનમી હતી; તાં ૧લી (૧૩મી)
જુલાઈ ૧૮૪૬ ને દિવસે તે વેલાના વર્તેમ્બર્ગના પાતવિ
કુંવર અને હાલના રાજા શાહાબદા કાર્લ સાથે પરણી હતી.

૨ ગ્રાંદ-દયુક કૉન્સ્ટન્ટાઈન, મરનાર શેહેનશાહનો
બાઈ, તાં ૯મી (૨૧ મી) સપ્ટેમ્પર ૧૮૨૭ ને દિવસે જ-
નમ્યો હતો; રશ્યાના દયાઈ કાફલામાં તે હાઈ એદમિરલ છે;
તાં ૩૦મી ઑગસ્ટ (૧૧મી સપ્ટેમ્પર) ૧૮૪૮ ને દિવસે
સેફ-ઑલ્ટેનબર્ગની શાહાબદી ઍલેક્ઝાન્દ્રા સાથે પરણ્યો
હતો, અને તે ભગથી તેમને પાંચ છોકરાં અવતરેલાં છે.

૩. ગ્રાંદ-દયુક નીકોલસ, મરનાર શેહેનશાહનો બાઈ
તાં ૨૭મી જુલાઈ (૮મી ઑગસ્ટ) ૧૮૩૧ ને દિવસે
જનમ્યો હતો; રશ્યાન લશ્કરમાં તે ફિલ્દ માર્શલનો તથા
ઘોડેસવાર લશ્કર તથા એનજીન્યરોની ટોળીના ઇન્સપેક્ટર-
જનરલનો ઑફીસ ધરાવે છે; તાં ૨૫મી જાન્યુઆરિ (તાં

૬ ઠી ફેબ્રુઆરિ) ૧૮૫૬ ને દિવસે ઓલ્દેનબર્ગની શાહા-
નદી અલ્લેકઝાન્ડ્રા સાથે તે પરણ્યો હતો, અને તે લગ્નથી
તેમને બે છોકરા થયા છે.

૪. ગ્રાંદ-ડયુક માઇકલ, તા. ૧૩મી (૨૫મી) અ-
ક્ટોબર ૧૮૩૨ને દિવસે જનમ્યો હતો; રશ્યન લશ્કરમાં તે
ફિલ્દ માશ્વેલ છે; તા. ૧૬મી (૨૮મી) ઓગસ્ટ ૧૮૫૭ ને
દિવસે બેદનની શાહાનદી સંસિલ્યા સાથે પરણ્યો હતો અને
તે લગ્નથી તેમને સાત છોકરાં અવતર્યાં છે.

રશ્યાનાં પાદશાહી વંશની ઓલાદ.

રશ્યાનું રાજ્યકરતું કુટુંબ રિક્કિ વંશ ખતમ થવા બાદ
માતા તરફનો હક મેલવિને ૧૬૧૩માં ગાદીનશીન થયલા
માઇકલ રૈમિનોફ તરફથી સ્ત્રીની લાઇનમાં અને ઓલ્દેનબર્ગનાં
રાજ્યવંશી કુટુંબની એક નાની શાખાના ૧૭૦૧માં જન્મે-
લા વડા હોલસ્તીન ગોર્તોર્પવાળા દયુક કાર્લ ફ્રેદરિકથી મરદની
લાઇનમાં ઉતર્યું છે. શહેનશાહ ૧લા પીતરે રશ્યાને યુરૌપનાં
પશ્ચિમ તરફનાં રાજ્યો સાથે વધુ સંબંધમાં મેલવાની સરજત
ધરાવનારી ને મોટી સુધારાની યોજનાઓ ઘડી હતી, તેમાંની
એક યોજનાની રૂઠે તેણે પોતાની પુત્રી શાહાનદી અનને
હોલસ્તીન-ગોર્તોર્પવાળા દયુક કાર્લ ફ્રેદરિક સાથે પરણ્યું
હતી. ૧લા પીતરની ગાદીએ તેની બીજી બાનુ કંઠેરાઇન
આવી હતી, જેણી એક લિવોનિયન ખેડૂતની પુત્રી હતી
હતી; અને તેણીની ગાદીએ પીતરનો દૌત્ર ૨ જો પીતર ગા-
દીએ આળ્યો હતો અને રૈમિનોફ વંશની મરદો તરફની
શાખાની ૧૭૩૦નાં વરસમાં તેનેથી આખેરી આવી હતી.
એ પછી રશ્યાના બીજા ત્રણ રાજ્યકર્તા-અન, ફ્રેડેરિક
અને એલિઝાબેથ થયા હતા, અને તેઓ પછી રૈમિનોફ
વંશની સ્ત્રીઓ તરફની શાખાની આખેરી આવી હતી, તથા

હોલસ્તીન-ગોતોર્પનાં વંશનો ૩ જો પીતર તેમની ગાદીએ આબેસે હતો. એ પછીના સઘલા શેહેનશાહો લખની મારફતે જર્મન કુટુંબો સાથે પોતાને જોડતા હતા. ત્રિજ પીતરની ગાદીએ આવનાર તેની બાનુ જોણી પ્રશ્યન લશ્કરમાં જનરલની પદ્ધિ ધરાવનાર પ્રિન્સ ઓવ ઓન્ડાલ્ટ ઝેરમે-સ્તની દીકરી થતી હતી, તેણીએ પોતાનું તાજ પોતાના એક પુત્ર દિકરા પોલને સોંપ્યું હતું, જે એ શેહેનશાહો ૧ લા ઓલ્કબ્રાન્ડર અને નાઇકોલાસનો પિતા અને ત્રિજ શેહેનશાહ ઓલ્કબ્રાન્ડરનો અપાવો થયો હતો. આ સઘલા શેહેનશાહો જર્મન શાહાજીઓ વેરે પરણ્યા હતા અને તેઓએ બીજાંઓ જોડે વર્તેબગ, બેદન અને પ્રયાનાં રાજ્યકરતાં કુટુંબો સાથે અતલગનું જોડાન કર્યું હતું.

તાજને લગતાં અરતેતો જે શેહેનશાહી કુટુંબની આનગી મતા કહેવાય છે તે મધે દશ લાખ ચોક્કસ માહલ કરતાં વધારે વીસ્તારની ખેડવા લાયક જમીનો તથા જંગલો છે, તથા એ ઉપરાંત સાધ્મિયામાં આવેલી સોના રૂપાની ખાનો છે તે સઘલાંની આયપત શેહેનશાહને મળે છે; એ આયપત બેહદ મોટી છે પણ તેના આંકડા જાહેરમાં મેલાતા નહીં હોવાથી ચોક્કસ રકમ કહી શકાતી નથી. ૧૮૬૭માં તે વેલાના બ્રિટીશ કૉન્સલે પોતાના રીપોર્ટમાં એવો અદ્દસતો કર્યો હતો કે એ વાર્શિક આયપત ૨૪૫૦૦૦૦ પાર્ગેદની થાય છે, જેમાંથી ૪૫૦૦૦૦ પાર્ગેદ ધર્મ ખાતાં, નિશાલો, નાટક-શાળાઓ, વગેરેમાં ખર્ચાય છે, એટલે કે શેહેનશાહના હાથમાં ૨૦૦૦૦૦૦ પાર્ગેદની ચોખ્ખી રકમ ફાજલ રહે છે.

માઈકલ રોમ્બેનાફને ગાદીએ બેસાડ્યો ત્યારથી ર-શ્યામાં નીચે જણાવેલા શેહેનશાહો થયા છે. ૧ લા પીતરે પેહેલવેહેલાં ૧૭૨૧માં 'ઝાર' નો ખેતાબ ધારણ કર્યો હતો:

શેઝેનોફ વંશ—મરદની શાખા.

માઈકલ.....	૧૯૧૩
એલિસેઈ	૧૯૪૫
ફ્યોદોર.....	૧૯૭૬
ધવેન તથા ૧ લો પીતર	૧૯૮૨
૧ લો પીતર	૧૯૮૯
૧ લી ક્રેડરાઈન	૧૭૨૫
૨ જો પીતર	૧૭૨૭

શેઝેનોફ વંશ—સ્ત્રીની શાખા.

એન	૧૭૩૦
----------	------

૬ ડો ધવેન	૧૭૪૦
એલીઝાબેથ	૧૭૪૧

શેઝેનોફ-હોલસ્તીન વંશ.

૩ જો પીતર	૧૭૬૨
૨ જી ક્રેડરાઈન	૧૭૬૨
પૉલ	૧૭૯૬
૧ લો એલેક્ઝાન્દર.	૧૮૦૧
નિકોલસ.....	૧૮૨૫
૨ જો એલેક્ઝાન્દર.	૧૮૫૫
૩ જો એલેક્ઝાન્દર.	૧૮૮૧

ઉપલી ટીપ ખતાવે છે કે, ગાદીએ ખેસનારા વારેસોનાં સંખ્યામાં ઘણીક મુશ્કેલીઓ નડવા છતાં છેલ્લી હઠી સદિમાં રશ્યાના રાજ્યકર્તાઓનાં રાજ્યની સરાસરી મુદત સોલ વરસની આવી છે.

રાજ્યખંધન અને સરકાર.

રશ્યાની સરકાર એક આપખુદ વંશખંધર ગિતરતી આવતી પાદશાહાત છે. ધારા ધડવા, કારોબાર ચલાવવા અને ન્યાય કરવાની તમામ સત્તા શેહેનશાહ પોતે ધરાવે છે અને તેની મરજી માત્ર કાયદા સરખી ગણાય છે. એમ છતાં સરકારનો કારોબાર ચલાવવાને લગતા કેટલાક કાનુનો છે જે હાલમાં રાજ્ય કરતાં વંશના રાજ્યકર્તાઓ, પોતાની ઉપર ફરજિયાત હોય એમ સ્વીકારતા આવ્યા છે. એ-

માંનો મુખ્ય કાનુન ગાદીવારેસ પસંદ કરવાને લગતો છે, તેનાં સંબંધમાં શેહેનશાહ પૌલે ૧૭૯૭માં એક હુકમનામું કાહાડી એવું ઠરાવ્યું હતું કે જે કોઈ વારેસ પેહેલે જન્મે તે ગાદીએ આવે, પણ જે શાહજાદી કરતાં શાહજાદો નાહાનો હોય તોખી શાહજાદાનેજ પસંદ કરવો. એની આગ મચતાં પમી ફેબ્રુઆરી ૧૭૨૭ ને દિવસે શેહેનશાહ ૧લા પીતરે બાહાર પારેલાં એક હુકમનામાં મુજબ અમલ થતો હતો, જેમાં એવું ઠરાવેલું હતું કે, પેહેલે જનમવાના દાવાની દરકાર ન રાખતાં શેહેનશાહ પોતાનાં કુટુંબમાંથી પોતા ને ગમે તેને વારેસ તરીકે પસંદ કરે. રાજ્યનો ખીજો અગતનો કાનુન જે ૧લા પીતરે જાહેર કર્યો હતો તે એ છે કે, રજ્યાનો દરેક શેહેનશાહ, તેની બાતુ તથા તેનાં છોકરાંઓ ગ્રીક ચર્ચને લગતા મહજબનાં હોવાં જોઈએ. ૧લા ઍલેક્ઝાન્દરનાં એક હુકમનામાંની રહે શેહેનશાહી કુટુંબના શાહજાદાઓએ તથા શાહજાદીઓએ કોઈખી લગ્નમાં જોડાવા આગમચ તે માટે તે પેલાના શેહેનશાહની પરવાનગી મેલવવી જોઈયે; નહીં તો કે એવાં લગ્નથી થયેલાં છોકરાંઓ ગાદીનો હક ખાડી દે. રજ્યાના એક પુરાતમ કાયદાની ખુખીથી ગાદીવારેસ શાહજાદાને ઊંમરે પોહોંચવાની હદ સોલમાં વરસની આખેરીની અંતે રાજ્ય કરતાં કુટુંબના ખીજ શાહજાદા અંતે શાહજાદીઓને ઊંમરે પોહોંચવાની હદ વીસમાં વરસની આખેરીની ઠરાવવામાં આવી છે.

શેહેનશાહાતનો કારોબાર ચાર માઠી મંડલીઓ અથવા કાઉન્સિલોને સોંપેલો હોય છે, જેઓ જુદા જુદા ઓઢા ધરાવે છે. એ મંડલીઓમાંની પેહલી 'કાઉન્સિલ આવ ધી અમપાયર' (શેહેનશાહાતની) સભા છે જેને તેને હાલની હાલતમાં ૧ લા ઍલેક્ઝાન્દરે ૧૮૧૦ માં સ્થાપી

હતી. તેમાં એક પ્રેસિદેન્ટ (પ્રમુખ) અને બીજા સભાસદો (જેમની સંખ્યાની ૬૬ રાખેલી નથી તેઓ)ની છે, જેઓનો નેમણુક શેહેનશાહ કરે છે. ૧૮૮૩ નાં વરસમાં એ કાઉન્સિલ મધે છેતાળીસ સભાસદો, હતા, અને તે ઉપરાંત તેમાં સ-ધલા પ્રધાનો “ એક્ષ-આફિરો ” (પોતાના ઓધાની રહે) તેમજ શેહેનશાહી કુટુંબના શાહજદાઓ બેસે છે, જે સ-ધલાઓને શેહેનશાહતને લગતા સવાલો બાબત મનસુખો કરવામાં ભાગ લેવાનો હક છે. એ કાઉન્સિલને ત્રણ-કાયદાને લગતાં, દિવાની કારોબાર સંબંધી અને મેદેસુલ સંબંધી ખાતાઓમાં વહેંચી નાખેલી છે. દરેક ખાતું પોત પોતાનો પ્રેસિદેન્ટ ઠરાવે છે, અને તે દરેકની જુદી જુદી ફરજ હો-ય છે, પણ વળી કેટલાંક કામો વખતે એ ત્રણે ખાતાઓની ભિગી પણ સભા મળે છે. કાઉન્સિલ-આવ-ધી અમ્પા-યરનું મુખ્ય કામ પ્રધાનો તેમની હજુર કાયદાઓ સંબંધી જે યોજનાઓ લાવે તેની તપાસ કરવાનું અને બલ્લેત ઉપર તેમજ આખાં વરસમાં થનારા અરજ ઉપર તકરાર ચલાવવાનું છે. પણ શેહેનશાહતને લગતા કાયદાઓમાં ફેરફાર કે સુધારાઓ માટે સુચણ કરવાનો કાઉન્સિલને કશો હક નથી; પોતાની આગળ વિચાર કરવા માટે રજુ થતી યોજનાઓ ઉપર તે પોતાનો અભીપ્રાય માત્ર જાહેર કરે છે, અને ઘટતી રીતે જોઈએ તો તે ધારા બાંધવાનાં સંબંધમાં એક સલાહકાર ખાતું છે.

સરકારનો કારોબાર ચલાવવા માટેની બીજી મોટી કોલેજ અથવા મંડલી “ રિલિંગ સેનૅત ” (હકુમત ચલાવતી સેનૅત) છે, જેની સ્થાપના ૧ લા પીતરે ૧૭૧૧ ના વરસ-માં કરી હતી. એસેનૅતનું કામ મનસુખો કરવાનું તેમજ કારોબાર ચલાવવાનું છે. તે આખાં શેહેનશાહત માટેની

ન્યાયાધિકારી વડી અદાલતનું કામ કરે છે અને સઘલી ઉતરતી પદ્ધતી અદાલતો ઉપર કાબુ ધરાવે છે. સૈન્યતને નવ ખાતાંઅથવા વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવી છે, જે સઘલાં-એ સેતપિતર્સર્ગમાં બેસે છે, જેમાંના બે ખાતાં “કોર્ટસ-આવ-કાબેશન” કહેવાય છે. દરેક ખાતાંને તેની આગલ તુરતના આવેલા અથવા નીચલી અદાલતોમાંથી અપીલના આકારે આવેલા ચોક્કસ વીગતના મુકદમાઓનો સેવઠનો ફડમો કરવાની સત્તા છે. પણ વલી થોડાક મુકદમાઓનાં સંબંધમાં સૈન્યતના ચુકાદાથી નારાજ થનારી ખારદુને શેહેનશાહ ઉપર અરજ મોકલવાનો હક છે. સૈન્યતરો ઘણા ખરા મોટી પદ્ધતિના અથવા મોટા ઓઢા ધરાવનારાઓ હોય છે; પણ દરેક ખાતાં ઉપર શેહેનશાહના પ્રતિનિધી દાખલ એક કાબેલ ધારા શાસ્ત્રી પ્રમુખ તરીકે ખીરાત્તે છે અને તે (પ્રમુખ)ની સહી વિના તેનો ચુકાદો વજનદાર ડરતો નથી. “પ્લીનમ” અથવા સઘલા વિભાગોની સામાન્ય સભામાં ન્યાયખાતાંનો પ્રધાન શેહેનશાહ તરફથી “હાઇ પ્રોક્યુરેટર” દાખલ પ્રમુખ તરીકે ખીરાત્તે છે. ન્યાયની અદાલતો ઉપર દેખરેખ રાખવા ઉપરાંત શેહેનશાહાતના સામાન્ય કારોબારની હાલત તપાસવાને, અને તેનાં સંબંધમાં શેહેનશાહને પોતાની તરફની ડપકો જાહેર કરવાને સૈન્યત હક ધરાવે છે.

ત્રિજ કૉલેજ યાને મંડલી જે ૧લા પીતરે ૧૭૨૧માં સ્થાપી હતી તે “હોલિ સાઇનાદ”નાં નામથી ઓળખાય છે અને તેના હાથમાં શેહેનશાહાતના ધર્મ સંબંધી કારોબારની દેખરેખ રાખેલી છે. તે ત્રણ “મંત્રોપાલીતનો” (આર્ય-બિશપોન્-દસ્તુરો, માહારાજો, કાઝિ) અને કેટલાક બિશપો (મિમેદો, ગોરજ, મુલ્લા) ની બનેલી છે જેઓ વારા ફરતી બેસે છે. તેના સઘલા ચુકાદાઓ શેહેનશાહને નામે માલે છે.

અને તેથી શેહેનશાહની પસંદગી મળે ત્યાં સુધી તેઓ અ-
મલમાં મેલાતા નથી. એ મંડલીના પ્રમુખ તરીકે નોવશોદ
તથા સેંતપિતર્સબર્ગનો “મંત્રોપાધીતન” બીરાજે છે.

સરકારના કારોબારની ચોથી મંડલી “ક્રમિતિ-આવ-
મિનિસ્ટર્સ” (પ્રધાનોની મંડલી)નાં નામથી ઓળખાય છે,
જેમાં સઘલા પ્રધાનો બીરાજે છે, જેઓ નાચે મુજબ છે:

૧ શેહેનશાહી ઘર ખટલાનું પ્રધાનપદ—જૈનરલ કાઝિ-
ન્ટ પોરૈન્ટજોફ-દારજોફ, શેહેનશાહનો એદ-દી-કોંગ;
તા. ૨૯મી માર્ચ ૧૮૮૧ને દિવસે કાઝિન્ટ અલ્લેકજનન્દર
અંદલરબર્ગની જગ્યાએ તેને શેહેનશાહી ઘર ખટલાનો
પ્રધાન ઠરાવ્યો હતો.

૨ પ્રદેશ ખાતાનું પ્રધાનપદ—નંદિલાસ કાર્જોવિચ
દી નિયર્સ; એપ્રિલ ૧૮૮૨ માં તે પ્રદેશ ખાતાનો પ્રધાન
થયો હતો.

૩ લડાઈ ખાતાનું પ્રધાનપદ—જૈનરલ પેનોપરિક,
શેહેનશાહનો એદ-દી-કોંગ; તા. ૨૯મી માર્ચ ૧૮૮૧ ને
દીને તે લડાઈ ખાતાનો પ્રધાન નેમાયો હતો.

૪ દર્યાઈ ખાતાનું પ્રધાનપદ—વાહસ-એદમિરલ શે-
સ્તેકોફ, ૧૮૮૧ માં નેમાયો હતો.

૫ સ્વદેશ ખાતાનું પ્રધાનપદ—અંકચુઅલ પ્રિવિ કા-
ઉન્સિલર કાઝિન્ટ તોલસ્તાય, જુન ૧૮૮૨માં નેમાયો હતો.

૬ જાહેર કેલવણી ખાતાનું પ્રધાનપદ—અંકચુઅલ
પ્રિવિ કાઉન્સિલર દેલ્વનોફ, ૧૮૮૨માં નેમાયો હતો.

૭ નાણાં ખાતાનું પ્રધાનપદ—અંકચુઅલ પ્રિવિ કાઉ-
ન્સિલર જુન જે ૧૮૮૧ માં નેમાયો હતો.

૮ ન્યાય ખાતાનું પ્રધાનપદ—સેન્ટર મેનસીન, તા.
૧૯મી નવેમ્બર ૧૮૮૫ને દિવસે નેમાયો હતો,

૯ તાજની ખાનગી મીલકતોનું પ્રધાનપદ-એકચુ. અલ પ્રિવિકાઉન્સિલર એસ્ટ્રોપસ્કિ, ૧૮૮૧માં નેમાયો હતો.

૧૦ જાહેર બાંધકામ ખાતાં તથા રેલવે ખાતાંઓનું પ્રધાનપદ-વાઇસ અધમિરલ પોસ્ટેલ, તા. ૨૩ મી જુલાઈ ૧૮૭૪ ને દિવસે નેમાયો હતો.

૧૧ સામાન્ય દેખરેખનું ખાતું-એકચુઅલ પ્રિવિકાઉન્સિલર સૉલસ્કિ, અકતોપર ૧૮૭૯માં કૉન્ટ્રોલર-જે. નરલ નેમાયો હતો.

ઉપર જણાવેલાં ખાતાંઓમાંનાં ઘણાં ખરામાં મદદનીસ પ્રધાનો હોય છે, જેઓ ચોક્કસ પ્રસંગે વડા પ્રધાનોનું કામ કરે છે. તેઓ સઘલા શેહેનશાહ સાથે પાધરો વેહેવાર રાખી શકે છે.

શેહેનશાહનાં બે ખાનગી પ્રધાન મંડળો છે, જેમાંનાં એકને હસ્તક ધર્મ ખાતાંઓનો અને બીજાને હસ્તક છોડી ઓને માટેનાં જાહેર કેલવણી ખાતાં તેમજ શેહેનશાહ ૧લા નીકોલાસની માતા મરનાર શેહેનશાહખાનુ મેરાયાએ સ્થાપેલાં ખાતાંઓનો કારોબાર છે. એ ઉપરાંત વળી શેહેનશાહી 'હેદ-કવાર્તર્સ' નામે એક બીજું ખાતું છે, જેનું એક કામ શેહેનશાહને નામની અરજીઓ લેવાનું છે કે જેને માટે આગળ 'સ્પેશ્યલ કોર્ટ ઓફ રિફેસ્ટસ' હતી જે કોર્ટ ૧૮૮૪ માં કાહાડી નાખવામાં આવી હતી.

શેહેનશાહાતનો સ્થાનીક કારોબાર જુદા જુદા પ્રાંતોમાં જુદા જુદા છે. જીતેલા અથવા જોડી નાખેલા મુલકોને તેમના પોતાના કાયદા કાનુનો મુજબ સરકાર અમલ કરવા દે છે, સિવાય કે તે કાયદા કાનુનો શેહેનશાહાતનાં સામાન્ય રાજ્યબંધનની વિરૂદ્ધ હોય નહીં. ગ્રાંદ-દમિ આવ-ફીનલેંદમાં એક ખાસ અને થોડે દરજ્જે સ્વતંત્ર

કારોબાર ચાલે છે; ફરલેંદ તથા પોલેંદમાં તેમના ખાસ કાનુનો અને હુકો રહેવા દીધા હતા, કે જેમાં પાછલથી ઘણો ફેરફાર કરવામાં આવેલો છે.

શહેનશાહાતને સામાન્ય સરકારો અથવા વાઇસ-રૉ. યલિઓ, સરકારો અને જીલ્લાઓમાં વેહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે. યુરોપિયન રશ્યા (પોલેંદ તથા ફિનલેંદ સુધી) માં ૬૨૫ જીલ્લાઓની ૬૮ સરકારો બનેલી છે. એઓમાંની કેટલીક સામાન્ય સરકારો તરીકે જાહેર કરાયેલી છે અને હાલમાં એવી સરકારો ફિનલેંદ, પોલેંદ, ક્રિએક, એડિસા અને મોસ્કોમાં છે. શહેનશાહાતના એશ્યામાં આવેલા ભાગમાં પાંચ સામાન્ય સરકારો કોકેસસ, તુર્કસ્તાન, સ્તેપનોય, પૂર્વ સાઇબિરિયા અને આમુરની છે તથા તેજીપરાંત ૩૩ સરકારો છે. દરેક સામાન્ય સરકારને માથે એક વાઇસરાય તથા ગવરનર જનરલ, શહેનશાહના પ્રતિનિધિ દાખલ હોય છે, જેના હાથમાં લશ્કરની સરદારી તથા દિવાની અથવા લશ્કરી સંઘણો કારોબાર ચલાવવાની સત્તા હોય છે. તેની હદમાંના સંઘણા અમલદારો તેના તાબેદાર હોય છે અને તેઓ પોતાના રિપોર્ટો તેનેજ કરે છે. સાઇબિરિયામાં વાઇસરાયની મદદ માટે એક કાઉન્સિલ છે, જેને સલાહ આપવાનો અધિકાર છે. દરેક સરકાર અથવા પ્રાંતમાં એક દિવાની ગવરનરને અને સરહદને લગતા પ્રાંતમાં એક લશ્કરી ગવરનરને કાઉન્સિલ આવરિજનિસ સાથે નેમવામાં આવે છે, જે કાઉન્સિલ આગલ સંઘણાં કામકાજ રજુ થવાં જોઈએ છે. દિવાની ગવરનર ગેરહાજર અથવા આજરી પડેલો હોય તે વખતે તેની જગ્યાએ એક વાઇસ-ગવરનર નેમવામાં આવે છે. વળી દરેક સરકારમાં એક કાઉન્સિલ-આવ-કન્ઝોલ એક ખાસ અમલદારનાં ઊપરીપણું હેઠલ હોય છે, જે સામાન્ય

દેખરેખ રાખનાર પ્રધાનમંડલને તાપે હોય છે. દરેક સરકારને ૮થી ૧૫ જીલ્લાઓમાં વેહેંચેલી હોય છે, જે દરેકમાં જીલ્લા જીલ્લા કારોબાર ખાતાં હોય છે.

યુરોપિયન રશ્યામાં ગામડાંઓમાં ખેડુતોની જમીનનાં સંબંધમાં તથા સ્થાનીક કારોબારને લગતો કેટલોક અધિકાર પ્રજાને સોંપવામાં આવેલો છે તથા સંસારને લગતી બાબતોમાં તેમને છુટાપણું આપેલું હોય છે. એ કારણસર આખા મુલકને કમ્યુન નામની મંડલીઓમાં વેહેંચેલો હોય છે, જે પોતપોતાનો એક વડો તેમજ કર ભેગો કરનાર એક અમલદાર નેમે છે. ખેડુતો પોતે પોતામાંથી એ અમલદારોને ચુંટી કાઢાડે છે. એ ઓધા વધતા ઓછા “આનરરિ” (વગર લવાજમના) છે, અને કેટલાકોને મલતા લવાજમ તદ્દન નામનાજ છે. કમ્યુનલ મંડલીઓ ગામડાંના સઘલા ધરવાળાઓની બનેલી છે, જેઓ ખેતરોની વેહેંચણી કરવા, બાડુતોને લગતી ગોઠવણ કરવા, કરની વાજબી વેહેંચણી કરવા, હીસાબ તપાસવા, નવા સભાસદોને દાખલ કરવા, શેહેનશાહ તથા પ્રધાનો ઉપર મોકલી આપવાની અરજીઓ તથા ફરિયાદો લેવા વગેરેનું કામ બજાવે છે. એ મંડલીઓની સભા વરસમાં જીલ્લા જીલ્લા વખતે કામ નીકળતાં મળે છે. એ કમ્યુન મંડલીઓ જોડાઈને એક કૅન્ટોન થાય છે, જેની ૯૬ ૨૦૦૦, ૩૨૬ રેહેવાસીઓ સુધીની હોય છે. દરેક કૅન્ટોન ઉપર એક વડો હોય છે જેને જીલ્લા મંડલીઓ ચુંટી કાઢાડે છે; એ જીલ્લા મંડલીઓ ૬૨ ૬૨ ધર દીઠ કમ્યુનો તરફથી ચુંટી કહાડાયલા અઢેક દેલીગેતોની બનેલી હોય છે. કૅન્ટોનની મંડલી કમ્યુનના જેવોજ પણ આખાં કૅન્ટોનને લગતો કારોબાર ચલાવે છે. આ રીતે ખેડુતો માટે તેમની પોતાની ખાસ મંડલીઓ હોય છે. પોલૅન્ડમાં કૅન્ટોનને બદલે ‘ગમિના’

નામની એક મંડલી હોય છે જેમાં સઘલા જમીનદારો, ઊમરાવો સુધાં હોયછે, પણ ધર્મગુરુઓ કે પોલીસના અમલદારોને દાખલ કરવામાં આવતા નથી, અને દરેક સભાસદ તેની જમીનનો વીસ્તાર ગમે એટલો હોય તેની દરકાર ન રાખતાં માત્ર એકજ 'વોટ' આપવાનો અધિકાર ધરાવે છે. પરંતુ આ મંડલીને કંત્રોન કરતાં ઓછી સત્તા હોય છે અને તે જીલ્લાના વડાને તામિદાર રહેછે. કંત્રોન તથા ગમિના મંડલીઓનાં સંબંધમાં જીલ્લા અદાલતો હોય છે, જેમાં ચારથી પાંચ ન્યાયાધીશો જીલ્લા મંડલીઓ મારફતે ચુંટી કહાડાય છે. દરેક પ્રકારનાં ગુરુસાન તથા યુનાઇટેડ તેમજ વધતામાં વધતા સો રૂબરૂ સુધીના મીલકતને લગતા દાવાઓ ઉપર પ્રજાની પસંદ કરેલી આ અદાલતો સત્તા ભોગવે છે. વધુ અગતના ૩૦૦ રૂબરૂ સુધીના મુકદ્દમા જદજસ-આવ-પીસ આગલ જાય છે, જેમને રરયામાં પ્રજા ચુંટી કાહાડે છે, અને પોલેન્દમાં સરકાર પોતાની પસંદગીથી નેમે છે; તેમના ચુકાદાઓ સામેની અપીલ "સિવેઝ" યાને જીલ્લાના સઘલા ન્યાયાધીશોની ભિગી મંડલી સાંભલે છે અને સેવટની અપીલ સેનૅટ પાસે જાય છે.

જીલ્લા તથા પ્રાંતના વેપાર રૅજગારનો કારોબાર કેટલેક દરજ્જે 'એમસ્તવેસ' યાને ખેડુતો અને બીજા જમીનદારોએ ચુંટી કાહાડેલા પ્રતીનીધીઓની દિસ્ત્રિકત અથવા પ્રેસિન્ટેશનલ અસેમ્બ્લીઓને હસ્તક હોય છે. તેઓની સત્તા કરની વેહેંચણી કરવા, રસ્તા બાંધવા, સુખશાંતી જાળવવા, કેલવાણી આપવા, જુદી જુદી બાબદોની ગણતરીઓ લેવાડવા અને કેટલીક વેપાર રૅજગારની બાબદોમાં હોય છે; કરની બાબદમાં ગવર્નરે તેમની વચ્ચે આવી શકે છે. આ 'એમસ્તવેસ' મંડલીની સ્થાપના ૧૮૬૬માં થઈ હતી, જે હજી

ખેલ્લેન્દ તથા સાધપિયાં, તુર્કસ્તાન અને કૉકેસસના કેટલાક પ્રાંતોમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી.

ગ્રાંદ-દરિ આંધ્રિન્લેન્દ ૨૨મી શેહેનશાહીને તા. ૧૭મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૦૮ ના ફ્રેંચિઝામ ખાતે થયલા કોલક-રાતની રહે મલ્યુ હતું, જે ૧લા ઍલેક્ઝાન્દર પાસે ૧૮૧૦માં મેલવેલી એક આસ સનદ (કે જે સનદની મુદત શેહેનશાહી નિશિષ્ટાસે તા. ૨૪મી ડીસેમ્બર ૧૮૨૫, ૨ જા ઍલેક્ઝાન્દરે તા. ૩૭ માર્ચ ૧૮૫૫ અને ૩ જા ઍલેક્ઝાન્દરે તા. ૧૪ મી માર્ચ ૧૮૮૧ ને દિવસે વધારી આપી હતી તે) ની રહે ૧૭૭૨ના સાલથી ચાલતાં આવેલાં અને ૧૭૮૯માં સુધારેલાં પોતાના પુરાતમ રાજ્યપ્રધનના એકસ કાનુનો જાલવી રાખવાને શક્તિવાન થયું છે. આ સનદની ખુબીથી ચાર વર્ગો-ઊમરાવો, ધર્મગુરુઓ, કસબાના વડાઓ તથા ખેડુતોની એક પાર્લામેંત ઊભી કરવામાં આવી છે. કાયદા બાંધવા તથા સામાન્ય કરલેવાનો હક આ મંડલી નામનો ધરાવે છે, તે જો કે ખરેખર તે એ હક રક્ષના શેહેનશાહ, “ગ્રાંદ-દયુકે” ને મેલી સેનેત ભાગવે છે. તા. ૨૫મી ઍક્ટોબર ૧૮૧૧ ને દિવસે ખાહાર પડેલાં એક હુકમનામાંની ખુબીથી ૧લા ઍલેક્ઝાન્દરે એ સેનત ઊભી કરી હતી, જેમાં પ્રથમમાં ત્રણ સભાસદો હતા, જેમને ફિન્લેન્દના કારોબાર માટેની કમિતિ એવું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. તા. ૧૨મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૨ નાં એક બીજાં હુકમનામાંની રહે ફિન્લેન્દનો એક ગવર્નર જનરલ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો, જેને હસ્તક શેહેનશાહના પ્રતિનિધી દાખલ કારોબાર ચલાવવાની સઘલી સત્તા સોંપવામાં આવી હતી. ૧૮૧૬ માં ફિન્લેન્દની શેહેનશાહી સેનત એવાં નામની એક સલાહકાર મંડલી પ્રધાનોની કાબિ-નિસલની બાજુએ ફિન્લેન્દના કારોબાર માટેની કમિતિ દા-

ખલ નેમવામાં આવી હતી, જેને પાછલથી સૅનૅતનું નામ મળ્યું હતું. એ શેહેનશાહી સૅનૅત જે પ્રથમ ચૌદ, પાછલથી સોલ અને હાલ ઓગિણસ સભાસદોની છે તેમાં સભાસદોને ત્રણ ત્રણ વરસો માટે શેહેનશાહ નેમે છે, જેમાંના અર્ધા ફિન્લૅન્ડના ઊમરાવોમાંથી અને બાકીના અર્ધા શેહેરીઓ તથા એડુતોના વર્ગોમાંથી નેમાય છે. શેહેનશાહ સાથે સંધેસા ચલાવવા માટેનું તેમનું વાણંત ફિન્લૅન્ડની ગ્રાન્ડચિ માટેના સૅક્રેટરી-આવ-સ્તેત છે, જે સૅનૅત પિતર્સબર્ગ ખાતે રહે છે.

પોલૅન્ડ જ્યાં ૧૮૧૫થી ૧૮૩૦ સુધી તેનું પોતાનું રાજ્યખંધન અમલમાં હતું તથા ૧૮૬૪ સુધી શુદ્ધ સરકાર હતી, તેની કનેથી એ છેલ્લે વરસે તેના રાજકારણપારની સ્વતંત્રતાનો બાકી રહેલો ભાગ છીણવી લેવામાં આવ્યો હતો. સેવટે તા. ૨૩મી ફેબ્રુઆરી ૧૮૬૮ નાં શેહેનશાહ તરફનાં એક હુકમનામાંની રહે પોલૅન્ડની સરકારને રશ્યાની સરકાર સાથે સદાબરી જોડી નાખવામાં આવી હતી.

મહાજ્ઞ તથા કેલવણી.

શેહેનશાહાતનો સ્થાપેલો ધર્મ ગ્રીકો-રશ્યન છે, જેને સરકારી દસ્તાવેજોમાં ઓર્થોદોક્ષ-કેકલિક મહાજ્ઞનાં નામથી ઓળખવામાં આવે છે. રશ્યન ચર્ચ ૧૦૫૪માં રોમના ચર્ચથી અને ૧૫૮૯માં બાઇબેન્તાઇન પેત્રિઆર્કેટથી શુદ્ધ પડ્યું હતું. રશ્યન ચર્ચની પોતાની એક સ્વતંત્ર 'સાઇનોદ' (ધર્મોધિકારીઓની સભા) છે, પણ કૉન્સ્ટન્ટિનોપલ, ન્યૂ સૅલમ, અંતાયોક તથા અલેક્ઝાન્દ્રયાની ચારે પેત્રિઆર્કેટે-

સાથે બેહેનપણીના જોવા સંબંધ ધરાવે છે. રશ્યન ચર્ચની પવિત્ર સાધનાદ રશ્યન ધર્મગુરુઓ તથા પુર્વ તરફના ચારે પેત્રિઅર્ચકોની મંજૂરી તથા સ્થાપવામાં આવી હતી.

મહાજ્ઞાપના વડા શેહેનશાહ પોતે છે અને રોમન પોપ કરતાં તે વધુ સત્તા! બાહારના કારોબારની બાબદમાં ધરાવે છે; ચર્ચમાંના દરેક ઓફીસની નેમણ્યુક તે પોતે કરે છે, જોને લગતા ઊમિદવારો માટે દર્ખાસ્ત મેલવાનો હક બિશપો અને બિશ્પ ધર્મગુરુઓને આપેલો હોય છે; ઓફીસ બાબદમાં વળી ઓફીસદાર ધર્મગુરુઓને એક ઓફીસ ઉપરથી બીજા ઉપર મોકલવાનો અથવા તેમને બરતરફ કરવાનો હક શેહેનશાહ ધરાવે છે. પણ ધર્મને લગતા સવાલો અને ફર્માનો બાબદ ચુકાદો આપવાના હક માટે શેહેનશાહે કદી દાવો કર્યો નથી; સરકારી દસ્તાવેજોમાં શેહેનશાહને મહાજ્ઞાપના વડા તરીકે નહીં પણ રક્ષણ કર્તા અથવા સંભાલ કર્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

ગ્રીકો-રશ્યન ચર્ચ અને રોમન કૃથલિક ચર્ચ વચ્ચે તફાવત એ છે કે, પેહેલું પોપની સંસાધનો ઇનકાર કરે છે, ધર્મગુરુઓને કુવારા રહેવા સામે અટકાવ મેલે છે, અને સંઘલા લોકોને પોતપોતાની દેશી ભાષામાં ધર્મશાસ્ત્ર વાંચવા તથા તેનો અભ્યાસ કરવાની સત્તા આપે છે. ૧૮૮૧ માં રશ્યામાં રાજ્યના સ્થાપેલા મહાજ્ઞાપને લગતાં ૬૩૬ ડેક્રિ-સોનું અને ૪૧૮૦૭ ચર્ચો તથા તેને લગતા સંઘલા વર્ગોના ૯૩૭૫૧ ધર્મગુરુઓ હતા. વળી ૪૪૧ મથ હતાં જેમાં ૧૧૧૯૭ સાધુઓ હતા, તથા ૧૬૭ જોગનશાળાઓ હતી જેમાં ૪૭૫૯ જોગનો અને ૧૪૦૭૧ 'સિસ્ટરો' હતી. પવિત્ર સાધનાદ પાસે પચાસ લાખ પાઉંદની થાપણ છે.

રશ્યન ચર્ચ પાસે આગળ બેહુદ દોલત હતી, પણ થોડીક ૧લા પિતરે અને મોટો ભાગ રજા કર્યો રાખે જપત કરી લીધો હતો.

યાહુદીઓ સામે જે આંકેશ મેલવામાં આવ્યો છે તે સિવાય સમગ્ર મહાજનવાળાઓને શેહેનશાહાતમાં પોતાના મહાજન છુટથી પાત્રવા દેવામાં આવે છે. રાજ્યના કથાપેલા ધર્મ સાથે મતમિદ રાખનારાઓ (દિસેન્ટર્સ) સામે સખત હાંદેસા પડ્યા છે અને હજી પડે છે, તો જે કે થોડુંક થયું 'ધી યુનાઇટેડ ચર્ચ' ને લગતાઓને કાંઈક છુટાપણું વધારી આપવામાં આવ્યું છે. માત્ર ગ્રેત (યુરોપિયન) રજામાંજ દિસેન્ટર્સની સંખ્યા ૧૨૦૦૦૦૦૦ થી વધારેની છે. રોમન કેથલિક ચર્ચનો કારોબાર એક 'કોલેજીયમ' તથા લ્યુથરન ચર્ચનો કારોબાર એક 'કન્સિસ્ટરિ' ચલાવે છે, જેઓ બંનેની સ્થાપના સેંતપિતર્સબર્ગમાં છે. આગળ પોલિશ પ્રાંતોમાં રોમન કેથલિકો, બાલ્ટિકમાં લ્યુથરનો અને દક્ષિણ રશ્યામાં મુસલમાનો ઘણાજ વસે છે, જ્યારે ઘણાખરા સમગ્રલા યાહુદીઓ પશ્ચિમની તથા દક્ષિણ પશ્ચિમની સરહદે લાગેલા જીલ્લાઓમાંનાં શેહેરો તથા મોટાં ગામોમાં વસે છે.

૧૮૭૯માં ગણતરી કાઢાડતાં યુરોપિયન રશ્યામાં મુખ્ય ધર્મ પાલનારાઓની સંખ્યા નીચે મુજબની માલમપડી હતી—

ઓર્થોદોક્ષ ગ્રીક કેથલિકો.....	૬૩૮૩૫૦૦૦
જોડાયલા ગ્રીકો તથા આર્મિનિયનો.	૫૫૦૦૦
રોમન કેથલિકો.....	૮૩૦૦૦૦૦
પ્રોટેસ્ટાંતો	૨૯૫૦૦૦૦
યાહુદીઓ	૩૦૦૦૦૦૦
મુસલમાનો	૨૬૦૦૦૦૦
મૂર્તિરૂંજકો	૨૬૦૦૦

જેહેર કેલવણી આતાંના પ્રધાનના હાથ હેઠળ રશ્યાને કેલવણીને લગતા અગ્યાર પ્રાંતોમાં વેહેંચી નાખવામાં આવ્યું છે, જે દરેક ઊપર એક ક્યુરેતર વડપણ ધરાવે છે. ૧૮૮૨

નાં વરસમાં શેહેનશાહત મધે ૧૩૭ પ્રોફેસરે તથા ૧૦૭૦૦
અભ્યાસીઓ સાથની આઠ યુનિવર્સિતિઓ હતી. ફિન્લેન્ડમાં
હેલસિંગફોર્સ ખાતે તેની પોતાનીજ એક યુનિવર્સિતિ છે.
અભ્યાસીઓ ત્રણપર ઘણીજ ગરીબ સ્થિતિમાં હોય છે
અને ૮૯ ટકા જોડલા ભાગમાંના કેટલાકોને કૉલેજની તીજે-
રીમાંથી નીભાવવામાં આવે છે અને કેટલાકો પાસે કશીબી ફી
લેખમાં આવતી નથી. બાનુઓને ઊંચા પ્રકારની કેલવણી
આપવા માટે ચાર ફી હાઇસ્કુલો છે. ૧૮૭૯માં યુરોપીયન
રશ્યામાં ૩૨૬ હાઇસ્કુલો (મન તેમજ તનને ખીલવવા
વગેરેનો શાલાઓ) હતી, જેમાં નિશાલ્યાઓની સંખ્યા
૭૮૦૬૨ની હતી; એ ઊપરાંત ફિન્લેન્ડમાં ૪૪૨૨ નિશાલ્યા-
ઓ સાથની ૪૫ હાઇસ્કુલો હતી. વળી એ ઊપરાંત એ-
તીને લગતી, ઊદ્યોગોને લગતી, ખાંત આદવાના હુનરને
લગતી તથા બીજી કેટલીક ખાસ શાલાઓ હતી.

૧૮૮૦ માં ગામડાંઓમાં ૨૨૭૭૦ સરવ્યાતની કેલવણી
માટેની શાલાઓ ૧૧૪૦૯૧૫ નિશાલ્યાઓ સાથની હતી,
(જે મધે ૯૦૪૯૧૮ છોકરા અને ૨૩૫૯૯૭ છોકરીઓ હતી)
તથા ૧૯૫૧૧ મરદ અને ૪૮૭૮ સ્ત્રી શિક્ષકો મલી ૨૪૩૮૯
શિક્ષકો હતા. ૧૮૭૯માં એ સ્કુલો પાછલ ૬૧૪૮૯૭૩ રૂબલ
અથવા ૬૧૫૦૦૦ પાર્જિદનો ખર્ચ થયો હતો. ૧૮૮૨માં
ફિન્લેન્ડ સુધાં રશ્યામાં ૬૧ નોર્મલ સ્કુલો હતી અને તે-
માંના નિશાલ્યાઓની સંખ્યા ૩૯૬૯ ની હતી.

જાહેર કેલવણીખાતાંના પ્રધાનના હાથ હેઠલની સ્કુ-
લોમાં જાહેર કેલવણી આપવા માટેનાં ૧૮૮૫ નાં વરસનાં બ-
જેતમાં ૨૦૪૧૯૯૬૩ રૂબલની રકમ ફરાવી હતી. એ ઊપરાંત
શેહેનશાહી તથા સ્થાનીક મુળોમાંથી ઉત્પાન થતાં મેહે-
સુલમાંથી દર વરસે ૫૦૦૦૦૦૦ પાર્જિદ કેલવણી પાછલ
રોકવામાં આવે છે.

રશ્યાની વસ્તીનો મોટો ભાગ હજી કેલવણી વિનાનો છે. ૧૮૬૦માં લશ્કરમાં નવા સુગ્રી કાણડેલાં સોલજરોમાંથી દર સેંકડે માત્ર બેજ જણા વાંચી લખી શકતા માલમ. પડયા હતા, પણ ૧૮૭૦માં વસ્તી ધણી વધી હતી, જે વેલાએ સેંકડે અગ્યાર જણ અને ૧૮૮૨માં સેંકડે ઓગણીસ જણ વાંચી લખી શકતા જણાયા હતા. ૧૮૮૦ માં ફીન્લેન્ડ મધે ૧૪૯૩ સરઝાતની શાલાઓ હતી જે મધે નિશાહ્યાઓની સંખ્યા ૧૫૧૮૯૨ ની હતી. ગ્રાંદ-દચિ-આવ-ફિન્લેન્ડ જ્યાં કેલવણીનું એક જુદુજ બંધન છે, ત્યાં કેલવણી સઘલા વર્ગો લે છે અને સઘલા રેહેવાસીઓ લખી નહીં તો ઓછામાં ઓછું વાંચીતો શકે છેજ.

ફીન્લેન્ડ સિવાય શેહેનશાહાતને ઊપર જણાવ્યા મુજબ કેલવણીને લગતા જીલ્લાઓમાં વેહેંચી નાખ્યું છે, જે દરેકમાં કેટલીક 'લાઇશિયમો' (ફીલસુફી શિખવવાની શાલાઓ) છે જેમાં દીવાની કારોબારમાં સામેલ થવાના ઈરાદો રાખનારા જીવાંજ્યાઓ અભયાસ કરે છે, તથા તે ઉપરાંત કસરતશાલાઓ, હાઈ સ્કુલો અને સરઝાતની શાલાઓ જીલ્લાના વીસ્તાર અને વસતીનાં પ્રમાણમાં છે.

રશ્યામાં ગુનાહોનું પ્રમાણ ક્રાંધ મોટું નથી. રશ્યાના પચાસ પ્રાંતોમાંથી ૧૮૮૨માં માત્ર ૪૬૦૧૮ ગુનેહગારો નીકળ્યા હતા, જેમનું પ્રમાણ દર ૧૦૦૦૦ રેહેવાસીઓએ છત્રું આવે છે. એ ગુનેહગારોમાંથી માત્ર દશમો ભાગ બાયડીઓનો હતો.

મેહિસુલ તથા ખરચ.

શહેનશાહતનું જાહેર મેહિસુલ એ તૃત્યાંસ ભાગ જરૂર પાધરા તથા આડકતરા કરૌથી મેલવાય છે, જ્યારે ખરચનો એ તૃત્યાંસ ભાગ લશ્કર તથા દયાઈ કાફલા માટે તેમજ જાહેર કરજનું વ્યાજ ભરવા પાછલ થાય છે. દર વરસે સરકાર આવક જાવકના અદસતા બાહેર પાડે છે, તથા વળી રાજ્યને ખરેખરી આવક તથા ખરચ ફેરવો થયો હતો તેની પણ વીગતો ૧૮૬૬ નાં વરસથી બાહાર પાડવામાં આવવા લાગી છે, પણ એ પાછલી જાતનો હીસાબ બાહાર પડતાં ફેરલાંક વરસો નીકળી જાય છે.

સરકારને ૧૮૭૫થી ૧૮૮૪ સુધીમાં ખરેખરી સાધારણ આવક ફેરલી થઈ હતી તથા ખરેખરી સાધારણ ખરચ ફેરવો થયો હતો તે નીચલા કોઠા ઊપરથી જણાશે. એ કોઠામાં દર રૂબલની કીમત ૨ શીલીંગ પ્રમાણે ગણી છે:—

આવક.		ખરચ.	
વરસ.	રૂબલ.	પાઉંડ.	રૂબલ.
૧૮૭૫	૫૭૬૪૯૩૧૫૨	૫૭૬૪૯૩૧૫	૫૭૬૧૪૦૩૩૭
૧૮૭૬	૫૫૯૨૬૨૬૯૨	૫૫૯૨૬૨૬૯	૫૭૩૧૦૭૭૫૮
૧૮૭૭	૫૪૮૮૩૦૮૩૧	૫૪૮૮૩૦૮૩	૫૮૫૦૪૪૮૧૨
૧૮૭૮	૬૨૫૬૭૨૭૩૫	૬૨૫૬૭૨૭૩	૬૦૦૫૧૦૬૧૨
૧૮૭૯	૬૬૧૬૫૪૧૯૨	૬૬૧૬૫૪૧૯	૬૪૩૮૯૨૨૫૮
૧૮૮૦	૬૫૧૦૧૬૬૮૩	૬૫૧૦૧૬૬૮	૬૯૪૫૦૫૩૩
૧૮૮૧	૬૫૧૭૫૪૦૧	૬૫૧૭૫૪૦૧	૭૩૨૪૧૩૧૫૦
૧૮૮૨	૭૦૩૭૧૧૫૦૮	૭૦૩૭૧૧૫૦	૭૦૧૬૬૧૨૫૬
૧૮૮૩	૬૯૮૯૮૦૯૮૩	૬૯૮૯૮૦૯૮	૭૨૩૬૭૩૨૫૮
૧૮૮૪	૭૧૫૭૩૨૪૩૩	૭૧૫૭૩૨૪૩	૭૨૭૩૬૬૨૮૬

• ૧૮૮૫ નાં બજેટમાં મેહિસુલનો અદસતો ૭૭૧૫૩૪૩૫૫ રૂબલનો અને ખરચનો અદસતો ૭૨૩૨૯૪૬૯૬ રૂબલનો કરવામાં આવ્યો હતો.

તર્કિ સાયની લડાઈનો મોટો ખરચ જે ૧૮૭૬માં ૫૧૦ લાખ રૂબાલનો, ૧૮૭૭માં ૪૨૯૦ લાખ રૂબાલનો, ૧૮૭૮માં ૪૦૮૦ લાખ રૂબાલનો, ૧૮૭૯માં ૧૩૨૦ લાખ રૂબાલનો, ૧૮૮૦માં સુમારે ૫૫૦ લાખ રૂબાલનો અને ૧૮૮૧ તથા ૧૮૮૨માં ૩૮૦ લાખ ઊપર રૂબાલનો થયો તે ઉપર જાણવેલી ખરચની રકમોમાં ગણવામાં આવ્યો નથી.

૨૨યાના મેહેસુલ તથા ખરચના અડસતા અખાલાં શેહેનશાહી ફ્રેંચ બજેતોના નમુના ઊપર કરવામાં આવે છે. મેહેસુલના અડસતા ત્રણ વિભાગોમાં રાખવામાં આવેછે: (૧) સાધારણ આવક, (૨) સરકારી જાહેરનામાં વગેરેની આવક અને (૩) અસાધારણ આવક, ખરચના અડસતા આર વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે: (૧) સાધારણ ખરચ, (૨) આવકમાં અદસતેલી ખાટ, (૩) જાહેરનામાં વગેરેનો ખરચ અને (૪) કામચલાઉ ખરચ, મુખ્ય કરીને રેલવેનાં બાંધકામો મોટેના. સાધારણ મેહેસુલ સઘલા સીધા તથા આડકતરા સાધારણ કારોબારના ખરચ મોટે નખાયલા કરીને લગતું છે, ત્યારે બીજી જાતની આવક સરકારી કાયદાઓનાં, સરકારી ખાનોની ગિરપતીનાં અને બીજી પરચુટણ જાણસોનાં વેચાણથી કરવામાં આવેછે, અસાધારણ આવક ઘણું કરીને રેલવેઓને વરસાંન આપવા તથા બીજાં બિયોગી જાહેર બાંધકામો ખીલવવા માટે ઉઘીણી લેવામાં આવેલી રકમોની છે.

૧૮૮૫-૮૬નાં બજેતના આવક જાવકનાં અદસતાનીચે મુજબ છે:-

મેહેસુલનાં મુલો.	૧૮૮૫.	૧૮૮૬.
૧ સાધારણ મેહેસુલ :	રૂબા.	રૂબા.
પાધરા કર	૫૭૫૧૦૫૭૨૦	૧૨૬૧૬૪૨૧૨
આડકતરા કર	૪૩૫૧૧૬૦૩૬	૪૩૭૭૮૨૧૬૭
ટંકશાલ, ખાનો, તપાલ, વાહ,	૨૮૨૧૬૪૫૪	૨૮૨૦૦૫૭૧

મેજેસુલનાં મુલો,	૧૮૮૫.	૧૮૮૬.
સાધારણ મેજેસુલ:	રૂબા,	રૂબા,
સરકારી મીલકતો.....	૪૮૫૯૦૮૮૧	૫૧૨૭૪૩૬૮
ખેડુતોનું ભરણું.....	૪૯૭૩૭૪૩૮	૫૦૪૪૦૦૩૪
પરચુટણ આવક.....	૭૮૭૮૭૪૬૪	૯૩૪૭૨૩૩૯
કુલે સાધારણ આવક..	૭૭૬૫૫૩૫૯૩	૭૮૭૪૬૩૬૬૧
૨ જાહેરનામાં વગેરેની આવક..	૪૯૮૦૭૬૨	૬૫૫૪૪૬૨
૩ અસાધારણ આવક.....	૮૪૭૬૦૬૪૨	૭૭૯૩૦૫૭૯
કુલે મેજેસુલ રૂબા..	૮૬૬૨૯૪૯૯૭	૮૭૧૯૪૮૭૨
પાકીંદ, ૮૬૬૨૯૫૦૦		પાકીંદ, ૮૭૧૯૪૮૭૩

ખરચની શાખા,	૧૮૮૫.	૧૮૮૬.
૧ સાધારણ ખરચ :	રૂબા,	રૂબા,
રાજ્યનાં મોટાં ખાતાં	૨૬૦૪૮૨૭૪૧	૨૫૯૬૪૫૬૬૫
દેશનાં કરજનું યાજ્ઞ તથા કુખત ફંદ,	૨૦૩૯૪૯૬	૨૧૦૧૧૭૦
ધર્મચુક્રાઓ લાજમ.....	૧૦૫૯૮૭૬૬	૧૦૯૦૮૭૪૬
રોજનશાહી ધરખતલાના પ્રધાન..	૧૦૫૬૦૦૦૦	૧૦૫૬૦૦૦૦
પ્રદેશ ખાતાંના " ..	૩૯૪૮૬૬૮	૩૯૮૨૬૬૩
જાડાં ખાતાંના " ..	૨૦૦૫૪૨૫૪૯	૨૦૪૧૮૯૯૪૯
દરયાઈ ખાતાંના " ..	૩૫૫૦૧૧૮૫	૩૯૪૦૫૭૫૭
નાણાં ખાતાંના " ..	૯૯૭૭૯૬૪૨	૧૧૩૧૪૨૩૫૮
સરકારી મીલકતોનાં ખાતાંના " ..	૨૩૪૩૭૬૮૪	૨૩૬૩૫૫૬૮
સવદેશ ખાતાંના " ..	૭૧૩૧૭૭૮૫	૭૩૧૮૪૨૨૪
જાહેર ફેલવણી ખાતાંનાં " ..	૨૦૪૧૯૯૬૩	૨૦૯૫૮૧૪૮
જાહેર બાંધકામો તથા ફેલવે ખાતો ..	૨૩૦૩૦૬૭૬	૨૬૨૪૩૫૪૦
ગ્રામીય ખાતાંનાં " ..	૧૯૬૮૪૭૭૯	૧૯૭૯૩૯૪૨
	૭૮૧૩૧૩૯૩૪	૭૯૭૫૧૦૩૦
નહીં ધારેલા..	૩૦૦૦૦૦૦	૩૦૦૦૦૦૦

કુલે સાધારણ ખરચ..	૭૮૪૩૧૩૯૩૪	૮૧૨૭૫૧૦૩૦
૨ સરકારી જાહેર નામાં વગેરેનો ખરચ,	૪૯૮૦૭૬૨	૬૫૫૪૪૬૨
૩ અસાધારણ ખરચ	૭૭૦૦૦૩૦૧	૫૨૬૪૩૨૪૦
કુલે ખરચ ..	૮૬૬૨૯૪૯૯૭	૮૭૧૯૪૮૭૨
પાકીંદ, ૮૬૬૨૯૪૯૯		પાકીંદ, ૮૭૧૯૪૮૭૩

પાધરા કરતો મુખ્ય ભાગ ખેડુતો ગિપરનો કર છે, ને સઘલી મેહેસુલના નવદશાંસ ભાગ નેટલો છે, જ્યારે બાકીનો દશમે ભાગ ખેતીવાડી નહીં કરનારા જમીનદારો તથા શેહેરમાંના ધરવાળાઓ ઉપરનો છે. આડકતરા કરનો મુખ્ય ભાગ કસ્તમસ તથા એક્સાઇસ જગાતથી ગિપર છે.

પાધરા કરથી ૧૮૮૨માં ૧૦૩૮૧૦૬૮૮ રૂબલ ઉપજ્યા હતા, જેમાંથી માત્ર ૧૩૬૮૧૮૯૭ રૂબલ જમીનદારો તથા ધરવાળાઓ પાસેથી મેલવાયા હતા, જ્યારે બાકીની સઘલી રકમ ખુદ ખેડુતો કનેથી મેલવવામાં આવી હતી. કૉકેસસ તથા સાઇબિરિયામાં એજ પાધરા કરથી ૧૦૧૮૬૯૫૪ રૂબલ અને પોલિન્દમાં સઘલા પાધરા કરોથી ૮૦૯૪૮૦૦ રૂબલ ઉપજ્યા હતા. વેપારીઓ સાંમિના પાધરા કરથી માત્ર ૧૬૮૧૭૦૫૧ રૂબલ યુરોપિયન રશ્યામાં, ૧૨૨૮૭૪૩ રૂબલ પોલિન્દમાં અને ૨૩૫૦૧૩૯ રૂબલ એશ્યાતિક રશ્યામાં ઉપજ્યા હતા. આડકતરા કરોમાં ૧૯૯૩૩૩૦૩૫ રૂબલ યુરોપિયન રશ્યામાં, ૧૪૬૦૭૫૫૩ રૂબલ પોલિન્દમાં અને ૧૫૮૮૮૮૫૫ રૂબલ એશ્યાતિક રશ્યામાંથી જુદી જુદી જાતના સ્પિરિતો તથા બીરદાર ગિપરની એક્સાઇસ જગાતોથી મેલવવામાં આવ્યા હતા.

સરાસરી લેતાં પાધરા કરોનું પ્રમાણ માણસ દીઠ ૧.૫૫ રૂબલ (૩ શી. ૪ પે. ૦) અને આડકતરા કરોનું પ્રમાણ ૪.૬૫ રૂબલ (૯ શી. ૪ પે. ૦) નું આવે છે, જ્યારે રાજ્યનું કરજ માણસ દીઠ ૫૦ રૂબલ (૫ પાર્ગિદ) કરતાં વધારેનું પડવા જાય છે.

ઉપલા કોઠા ગિપરથી માલમ પડશે કે, ખરચની માટી શાખા સરકારી કરજને લગતી છે. ૧૮૮૫ માં આજ તથા દુબત દ્વંદ માટે જોઈતી કુલે રકમ નીચે મુજબ વેહેંચી નાખવામાં આવી હતી:-

૨૫

સરકારી સોનોનું ંયાજ, વગેરે.	૧૮૮૫.
૧ રૂબણની નોટો.	
પરદેશોમાં કાઢેડેલી સોનો;	રૂબણ.
એકસ મુદતની	૭૩૩૦૦૦
જાડુંકની	૩૯૯૦૪૫૯
સ્વદેશમાં કાઢેડેલી એકસ મુદતની સોનો;	
પરચુટણ ખાતાંઓનું કરજ	૩૦૫૮૩૭
૫ ટકાની ખેંકની હુંડીઓ	૧૩૪૫૦૦૦૦
૧ સો તથા બીજી સોતરી સોનો	૧૩૨૮૧૫૦૦
૧ સી તથા ૨ જી આરિયેનતલ સોનો	૪૪૦૦૦૦૦૦
તોચારી ખાતાંની હુંડીઓ	૧૦૩૬૮૦૦૦
પોલેન્ડને લગતું કરજ	૩૧૮૪૧૨૩
સ્વદેશમાં કાઢેડેલી જાડુંકની સોનો	૮૭૭૧૪૩૧
રેલવેઓ વગેરેનાં બાંધકામ માટે કાઢેડેલી	
કેનસાલીદેતદ હુંડીઓનું ંયાજ તથા કુબત ફંદ.	૧૧૨૮૪૭૨૩૯
કુલે રૂબણની નોટો	૨૧૦૯૩૧૫૮૯
૨ આંદોના રૂબણોમાં	
પરદેશોમાં કરેલું કરજ	૨૪૩૪૫૨૧૩
સ્વદેશમાં કરેલું કરજ	૭૭૬૦૦૦૦
રેલવેઓને લગતું કરજ	૮૬૩૧૪૫
ખેંકન હુંડીઓ	૬૫૭૪૩
વટાવની ખોટ	૧૬૫૧૭૦૫૧
કુલે આંદોના રૂબણો ..	૪૯૫૫૧૧૫૨
જુમલે ..	૨૬૦૪૮૨૭૪૧

હંમેજી સીકામાં કુલે કરજ ૨૯૦૦૦૦૦૦ પાર્ગિદનું થવા જાય છે.

૧ રશ્યાનું મેલેસુલ આ સદીની લગભગ સરઆતથી દર વરસે મોટી ખોટ ખતાવતું આવ્યું છે, જે ખોટનું એક કારણ લડાઈનો ખેલદ ખરચ અને બીજું કારણ રેલવેઓ જેવાં નફાકારક બાંધકામોનું છે. સર્વેથી મોટી ખોટ લડાઈના ખરચથી થતી આવી છે. ૧૮૭૬-૮૨ સુધીનાં સાત વરસોમાં રશ્યાએ ૧૧૧૩૪૮૩૫૦૨ રૂબણ અથવા

૧૧૧૩૪૮૩૫૦ પાંચિદનો અસાધારણ અરચ લડાઇ પાછલ
ક્યો હતો.

તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫ સુધીમાં રચાયે કાણ-
ડેલી જુદી જુદી લોનાની રકમ ૫૧૯૧૫૯૪૮૬ પાંચિદની છે
અને તેનું વ્યાજ આઠામાં આઠું ૩ અને વધતામાં વધતું
૬ ટકાનું છે.

રચાણું કુલ કરજ મુ. બરહેસ્કીએ ૧૮૮૪માં નીચે
મુજબનું અદસ્ત્યું હતું:—કનસાલીદિતે કરજ ૨૩૭૦૦૦૦૦૦
પાંચિદ, ચાલુ કરજ ૧૩૯૩૦૦૦૦૦ પાંચિદ, રેલવેઓનું કરજ
૧૦૭૧૦૦૦૦૦ પાંચિદ, આગલું કરજ ફીતાડવા માટેનું
કરજ ૫૦૦૦૦૦૦૦૦ પાંચિદ, કુલે ૫૨૩૪૦૦૦૦૦૦ પાંચિદ.

સરકારી રીપોર્ટ મુજબ તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫
ને દિવસે ૭૧૬૫૧૫૧૨૫ રૂબાની કીમતની બેંક નોટો
ચલણમાં કરતી હતી, જેમાંથી ૭૧૪૭૨૪૯૫ રૂબાની નોટોનાં
નાણાં તૈયાર હતાં.

ફિન્લેન્ડની ગ્રાન્ડદમીનું મેલેસુલ ૪૭૦૨૪૭૨૪
માર્ક યાને ૧૮૮૦૯૮૮ પાંચિદનું અને અરચ ૪૪૨૪૬૨૧૧
માર્ક અથવા ૧૭૬૯૮૪૮ પાંચિદનો ૧૮૮૫માં હતો. તેનું-
કુલે કરજ તા. ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૮૫ને દિવસે
૬૭૨૨૪૩૯૦ માર્ક યાને ૨૬૮૮૯૭૫ પાંચિદનું હતું. પોલિન્ડ
માટેનું ખાસ બજેટ નીકલવાનું ૧૮૬૭માં બંધ થયું હતું.

સ્થાનીક બોર્ડો (એમ્સ્ટેરડામ)ની વાશિક આવકે જે
૧૮૮૫માં ૩૨૫ લાખ રૂબાની હતી તે વધીને ૧૮૮૬માં
૩૬૫ લાખ રૂબાની થઇ હતી, જેમાંથી ૨૬૭ લાખ
જમીનના કરથી, ૩૬ લાખ ખાજ કરથી અને ૩૨ લાખ
વેપારના કરથી ઊપજ્યા હતા. જમીનનો કર આપનાર
૫૮૫૩૦૦૦૦ એકરના વીસ્તારમાંથી ૨૩૫૦૦૦૦૦ એકર

જેઝુતોને લગતા છે, જેઓ એકર દીઠ ૬.૩ કોપેકનો કર આપે છે, જ્યારે ૩૫૧૦૦૦૦૦૦ એકર આંતર્ગી જમીનદારના છે, જેઓ એકર દીઠ ૩.૩ કોપેકનો કર આપે છે. જેમસ્તેસનો કુલે ખરચ એજ વરસે ૪૧૨૯૩૦૦૦ રૂપલનો એટલે કે માણસ દીઠ ૧.૬૩ રૂપલનો થાય છે. એમાંથી ૧૮ ટકા સ્થાનીક કારોબાર માટે, ૨૬ ટકા સુખશાંતી અને વૈદાં માટે અને ૧૬ ટકા ફેલવણી માટે ખરચાયા હતા. પુરોખ્યન રશ્યાનાં શેહેરોનાં બજેતો સાથે લેતાં ૧૮૮૨માં તેમની આવક ૪૦૦૭૬૭૪૮ રૂપલની અને ખરચ ૩૯૮૦૪૩૭૧ રૂપલનો માલમ પડ્યો હતો. માત્ર પાંચજ શેહેરોની આવક દસ લાખ ઊપર રૂપલની છે. સઘલાં શેહેરોનું કુલે કરજ એજ વરસે ૨૬૮૪૨૧૭૭ રૂપલનું માલમ પડ્યું હતું.

લશ્કર તથા દર્યાઈ કાફલો.

૧. લશ્કર.

રશ્યાનું હથવારખંધ લશ્કર ૧૮૭૪નાં વરસની આગમ્ય જેઝુતો તથા કારિગરોનાં વર્ગોમાંથી ઉભું કરવામાં આવતું હતું; મુખ્યકરને જબરીથી સોલજરોને નોંધવામાં આવતા. સોલજરોના છેાકરાઓને તેમના બાપનાજ ધંધામાં ઉધારવામાં આવતા હતા તથા વળી ટ્રેલોક બાગ રાજી પુશીથી લશ્કરમાં સામેલ થતો હતો. જન્મુઆરી ૧૮૭૪ માં શેહેનશાહે લશ્કરનાં નવાં બંધારણને લગતા એક કાયદા માટે મંજુરયાત આપી હતી. આ કાયદામાં ફર્માબુ છે કે, દર વરસે નવા સોલજરો જબરીથી મેળવવા અને એકવીસમું વરસ પૂરું કરી ચુકેલા તથા શરિરના બાંધાના સંબંધમાં

કાંઈખી નખલાઈ નહીં ધરાવનારાઓને સોલજરો દાખલનોંધવાને તેમાં ફર્માવ્યું છે. બદલી માણસ આપી ને છુટી જવાનું આગલું ધોરણ આ નવા કાયદાથી રદ કરવામાં આવ્યું છે. લશ્કરમાં નોકરી કરવાની મુદત પંદર વરસની હરાની છે, જેમાં છ વરસ લડાઈ માટેના તૈયાર લશ્કરમાં અને નવ વરસ રિઝર્વ લશ્કરમાં કાળાડવાનાં હોય છે. લશ્કરને તેની હરાવેલી સંપૂર્ણ હાલતમાં રાખવા માટે જોઈએ ત્યાં સુધી માણસોને પોતાની રીજમીતો સાથેજ રહેવું પડે છે; પણ આકીની મુદત તેમને ફર્લોની રજા ઉપર કાળાડવામાં આવે છે. પોતાની છ વરસની મુદત પુરી કરવા બાદ સોલજરો રિઝર્વ લશ્કરમાં બીજાં નવ વરસ કાળાડે છે જે અરસામાં તેઓ માત્ર લડાઈના સમયેજ નોકરી કરવાને જોખમદાર છે. જો એ નવ વરસના અરસામાં તેઓને ખોલાવવામાં આવે તો રિઝર્વ લશ્કરમાં તુરતના દાખલ થયલાઓને પેહેલે લડાઈમાં બાહાર કાળાડવામાં આવે છે અને જુનાઓને કીલ્લાઓનાં ગેરિસન લશ્કરને મદદ કરવા માટે રિઝર્વ રાખવામાં આવે છે. સુલેહનાં વખતમાં રિઝર્વ લશ્કરને તેનાં સાધારણ રહેથાંનની જગાઓએ થોડો વખત કવાયદ કરવા ખોલાવવામાં આવે છે. કેલવાયલા વર્ગોને ફરજિયાત નોંધાવું ન પડે એટલા માટે તથા વધારાની શાખાઓ માટે જોઈતા લાયક પુરૂષો તથા અમલદારો મેજવી શકાય એટલા સારૂ એકસ હદ સુધીની કેલવણી ધરાવનારા જુવાંન્યાઓને તેમનાં ૧૭ માં વરસથી થોડીક મુદત સુધી વાલનત્યરો તરીકે દાખલ થવા દેવામાં આવે છે. એ લાઈનમાંની પોતાની મુદત પુરી કરવા પછી વાલનત્યરો યા તો એક હલકા વર્ગની લશ્કરી પરીક્ષા આપી ને રિઝર્વ લશ્કરમાં દાખલ થાય છે અથવા તો તેઓ અમલદારોને લગતી પરિક્ષા આપીને સાધારણ લશ્કરના કે રિઝર્વ

લશ્કરના અમલદારો થાય છે. રિઝર્વ લશ્કરમાં અમલદારો કે સોલજરો તરફિ દાખલ થતા વાલનત્યરોને તેમની ૩૬ માં વરસની ઊંમર સુધી રહેવું પડે છે. ૩૬ માં વરસની આગમંચ સાધારણ લશ્કર છોડી જતા ખીજ સઘલા અમલદારોને એ ઊંમર પુરી થાય ત્યાં સુધી રિઝર્વ લશ્કરમાં રહેવાની ફરજ હોય છે. રિઝર્વ લશ્કરના સોલજરોને માંદગીને ખાણે અથવા જો તેઓ કોઈ ખીજ સરકારી નોકરી કરતા હોય તો તે કારણે લડાઈમાંથી મુક્ત કરી શકાય છે. લશ્કર કે દર્યાઈ કાફલામાં સામેલ નહીં થનારાં સઘલાં મજબુત ખાંધાનાં માણસોને લડાઈનાં હીંગાંમ ઉપર શેઠેનશાહી ઢંદેરામાં જાહેર કરેલી સરતો મુજબ ઉભા કરવામાં આવનાર મિલિશ્યા (સિરખંદી) લશ્કરમાં નોકરી કરવાને બોલાવી શકાય છે. કોઝેક લોકો જો શિપાઈ સોલજરો પુરા પાડે છે તે તેમની સાથે થયલાં ચોક્સ કરારનામાંબોની રહે હોય છે; અને ઘણીક અર્ધી જંગલી જતોના લોકોને તેમનાં નાહાનાં કદને લીધે તેમજ લશ્કરી જીંદગી તરફના તેમના તીરસકારને લીધે માફ કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે એવું માલમ પડ્યું છે કે, દર ૫૦૦ મરદે ૨ સોલજરો મેલવવાની રીતથી સુમારે ૮૦૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦૦ નવાં માણસો ઊભાં કરી શકાય છે.

લશ્કરનાં ખંધનને લગતા કાયદાની રહે રશ્યાનું જમીનનું લશ્કર સુલેહના વખતમાં ફીલ્દ વુપસ તથા ગેરિસન વુપસ એવા બે ત્રિભાગોમાં વહેંચાયલું રહે છે. એ ઉપરાંત સુલેહના અમલમાં રિઝર્વ લશ્કર ઉત્તું કરવામાં આવે છે તથા સાધારણ લશ્કરથી સ્વતંત્ર રીતે તેને લડાઈના પાયા ઉપર મેલવામાં આવે છે. અસાધારણ સંજોગો માટે જો દેશની સલામતી માટે જરૂર હોય તે

એક મિલિયન લશ્કર ઉભું કરવામાં આવે છે. લડાઈનાં વખતમાં લશ્કર ફેટલું તૈયાર હોય છે તે તેનાં નીચે જણાવ્યા મુજબનાં બંધન ઉપરથી માલમ પડે છે: સુલેહના વખતમાં દરેક અતેશ્યનમાં ૩૮૪ હથયારબંધ માણસો (અમલદારો તથા સોલજરો વગેરે સાથે) હોય છે; લડાઈના વખતમાં તેમની સંખ્યા ૮૬૪ની હોય છે; પણ એ છેલ્લો આંકડો આજની પડેલા વગેરે માણસોને ધ્યાનમાં લેતાં ઘટીને ૮૦૦નો થાય છે. લડાઈ માટેનું તૈયાર લશ્કર આ મુજબનું હોય છે— પેદલ લશ્કર: ૭૬૮ અતેશ્યનો (૧૯૨ રીજીમીતો), ૫૪ અતેશ્યનો રાઇફલમેનોની, અને સાઇબિયા તથા તુર્કસ્તાનની ૩૨ અતેશ્યનો. ઘોડા સ્વાર લશ્કર: ૫૬૨૨૫૫૨ રીજીમીતો તથા ૨૯ રીજીમીતો કોઝેક લોધીની: અને સુલેહના વખતમાં દરેક રીજીમીતમાં ૭૬૮ સોલજરો રાખવામાં આવે છે. લડાઈને વખતે તેમાં માત્ર થોડાક હાર-નેસ-ઘોડા ઉમેરવામાં આવે છે કે જેથી ઘોડા સ્વાર રીજીમીતો લડાઈનાં મેદાનમાં એકદમ આગલ વધી શકે. તોપ-ખાંડુ: ૫૧ બ્રિગેડો, જેમાંની ૩ સાઇબિયા તથા તુર્કસ્તાનમાં છે, જે મધ્યે દર આઠ આઠ તોપો ધરાવનારી ૩૦૩ ખેતરીઓ છે; વલી એ ઉપરાંત ઘોડાની ખેતરીઓ સ્વારો મુધાં ૩૦ છે જે દરેક ખેતરી છ છ તોપો ધરાવે છે, અને તેમાંની બે સાઇબિયા તથા તુર્કસ્તાનમાં છે: એ ઉપરાંત ૧૪ ખેતરીઓ કોઝેકસ સેલજરોની છે.

૧૮૮૪માં લશ્કરને લગતી એનજીન્યરીંગ ટુકડીનું બંધન નવું કરવામાં આવ્યું હતું, જેની રહે ઉપેથી સુલેહના વખતમાં સંજોની ૧૭ અતેશ્યનો (તથા તે ઉપરાંત અર્ધી અતેશ્યન તુર્કસ્તાનમાં અને ૨ ટુકડાઓ સાઇબિયામાં) ૮ અતેશ્યનો પોન્તુનરો (પુલ બનાવનારા) ની, ૧૬ લડાઈ-

માં તારની લાઈન નાખનારાઓની ટુકડીઓ, (એ ટુકડી-
માનો દરેક જણ ઘોડેસ્વાર હોય છે કે જ્યાં ૪૦ માઈલ
સુધીના તારનો સંબંધ જાલવી શકાય), ૬ એનજીન્યરીએ
પાંક્તી અથવા ત્રેન ને દરેકમાં ૧૦ વિભાગો હોય છે, ને
પેદલ લશ્કર માટે પુરતાં હથ્થારો તથા સામાન લેઈ ચાલે
છે; ૪ ખાંત પાડનારી ટુકડીઓ, ૨ ઘેરો ધાલનારી ટુકડી
ઓ અને ૧ તારને જગતી ફેલવણી આપનારી ટુકડી
રાખવામાં આવે છે. એ સઘલાંને છ ટ્રિંગેદામાં વેલે અથવામાં
આવે છે અને શિખાઉઓને ફેલવવા તથા લડાઈમાં માર્યા
જનારાઓની ખુટ પુરી પાડવાની ગોઠવણ રાખી છે.
કીલાઓમાં રક્ષણ મોટેના કીલેબંદી લશ્કરમાં લડાઈને સમયે
ખારસો ખારસો માણસોની ૪૩ બંતેલ્યનો અને ત્રણસો
ત્રણસો માણસોની ૯ ટુકડીઓ રાખેલી હોય છે. ગેરીસન
મોટેનાં દીપો લશ્કરમાં ૧૩ બંતેલ્યનો અને ૩૦૦ ટુકડીઓ
હોય છે.

રિઝર્વ લશ્કરમાં ૨૦૪ બંતેલ્યન પેદલ, ૫૬ કાફલા ઘોડે-
સ્વાર, ૫૧ બેતરી તોપખાનાંની અને ૩૪ કમપની સેપરેની
હોય છે. જો સઘલાંને ભેગાં કરવામાં આવે તો ૫૪૪ બંતેલ્યનો,
૫૬ કાફલા, ૧૪૪ બેતરીઓ અને ૩૪ ટુકડી એનજીન્યરી-
ની થાય. એ ઉપરાંત વળી એક વધારાનું રિઝર્વ લશ્કર છે
જે “ આપાસુ ” કેદોમાં આવે છે અને લડાઈને સમયે
ભેગા થતા શિખાઉઓને તેમાં નાખવામાં આવે છે.

સત્તાવાર ટીપ મુજબ ૧૮૮૪ માં રૂચન લશ્કરના
જુદા જુદા વિભાગોનું નામનું બળ નીચે મુજબ હતું:—

	સુલેહના પાયા ઉપર,	લડાઈના પાયા ઉપર,
તથા લશ્કર,	અમલદારો, માણસો,	અમલદારો, માણસો,
રેસાલો	૧૮૨૦	૧૬૦૮
૧૯૨ રીજીમીંતો	૧૨૦૬૬	૩૬૫૫૬૮
		૧૫૧૬૮
		૭૬૪૯૨૬

૩૨

	અમલદારો.	માણસો.	અમલદારો.	માણસો.
૧૪ બતેલ્લનો રાઇફલમેનોની	૯૩૦	૨૭૯૩૯	૧૧૩૦	૫૭૭૨૩
૫૬ રોજાઓ અને ૨ કાફલા				
ઘોડેસવાર લશ્કર.....	૨૧૨૧	૫૯૪૬૨	૨૦૪૩	૫૩૮૬૨
૫૧ બરોગેડ તોપખાનાની ..	૧૯૧૬	૫૭૨૮૫	૧૮૧૮	૭૪૪૮૧
૩૦ ઘોડાની અતેરાઓ.....	૧૪૯	૪૧૭૧	૧૫૪	૬૨૦૮
એનજી.યસો	૭૪૨	૧૬૭૩૧	૭૬૫	૨૯૬૦૯
જુમલે.....	૧૯૭૭૪	૫૩૨૭૬૪	૨૪૨૨૮	૯૮૬૩૭૩
રીઝર્વ				
પેદલ	૩૧૧૬	૬૦૭૭૦	૮૬૧૧	૫૩૭૮૭૫
તોપખાનું ..	૩૯	૬૯૭૮	૫૭૬	૧૯૮૦૦
એનજી.યસો	૨	૧૦૩૮	૧૦૪	૫૬૯૮
જુમલે.....	૩૫૩૬	૬૮૭૮૬	૯૨૯૧	૫૬૩૭૭૩
હીપે તરૂપસ.....	૩૫૧	૧૧૮૬૪	૨૫૪૪	૭૯૦૮૮
લોકલ તરૂપસ.....	૧૬૨૫	૫૯૬૨૫	૧૯૮૩	૯૯૦૬૭
ઈન્સપેક્શન તરૂપસ	૫૯	૧૧૩૨	૬	૨૯૫
કેટેકસ	૧૯૮૪	૪૯૯૬૨	૩૩૫૬	૧૪૧૬૧૯
ઈન્સેપ્ટુઅર તરૂપસ.....	૧૩૯	૫૧૩૭	૧૪૩	૬૧૮૮
જુમલે.....	૨૭૪૬૮	૭૨૯૭૭૦	૪૧૫૫૧	૧૮૭૬૩૫૩

એ સંખ્યામાં સુલેહના વખતના ૧૨૯૭૩૬ ઘોડા અને ૧૮૪૪ તોપો, તેમજ લડાઈના વખતના ૩૬૬૩૫૪ ઘોડા અને ૩૭૭૮ તોપો ઉમેરવી જોઈએ છે. જો એ જુદા જુદા વિભાગોને સાથે ઉમેરવામાં આવે તો સુલેહના વખતનું લશ્કર અમલદારો તથા માણસો સુધાં ૭૭૦૦૦૦, અને લડાઈના વખતનું લશ્કર ૨૨૦૦૦૦૦ માણસોનું થાય છે; અને અગર જો મિલિશ્યા (ખીન કેળવાયલા તથા માત્ર લડાઈની વખતે ઉભા કરેલા સોલજરો) ને ઉમેરવામાં આવે તો ૨૨યાનું કુલે તૈયાર લશ્કર ૩૨૦૦૦૦૦ માણસોનું થશે.

એના સંબંધમાં આ વાત જાણવાજોગ છે કે, ૧૭૧૨ નાં વરસમાં ૧લા પીતરના વખતમાં ૨૨યન લશ્કરની સંખ્યા

માત્ર ૧૦૮૦૦૦ માણસોની હતી અને એ પાદશાહ ૧૭૨૫ માં મરણ પામ્યો તે વખતે તે વધીને ૧૯૬૦૦૦ માણસોનું થયું હતું. ૧૮૦૫ અને ૧૮૦૭ની લડાઈ વખતે રશ્યાના જરમનીમાં ૮૦૦૦ થી ૯૦૦૦૦ માણસો મુશ્કેલીથી લઈ જઈ શક્યા હતા. નેપોલ્યન રશ્યા ઉપર ચઢી ગયો તે વેલા એ પણ તેઓ તેની સામે માત્ર સવા લાખ સોલજરો ઉભા કરી શક્યા હતા.

૧૮૮૩માં યુરોપન રશ્યાના ૫૮ પ્રાંતોમાં ઘોડાઓની ગણતરી લેતાં તેના કુલ જુમલો લગભગ ૧૫૦ લાખ લાચ ઘોડાઓનો માલમ પડ્યો હતો.

તા. ૧૮મી દીસેમ્બર ૧૮૭૮નો એક કાયદો જે તારીખ ૧લી જાન્યુઆરી ૧૮૮૧ને દિવસે અમલમાં મેલાયો હતો તેની રૂએ ક્રિસ્ટેન્ડમમાં દરેક માણસ ઉપર લશ્કરમાં નોકરી કરવાની ફરજ નાખવામાં આવી છે. ત્યાંના લશ્કરમાં રાષ્ટ્રીય મિત્રોની હાજરીનો છે અને તે દરેકમાં ૧૮ અમલદારો ને ૫૦૫ માણસો છે, જેથી તેમની કુલ સંખ્યા ૪૮૩૩ની થાય છે.

રશ્યાનાં ઇરેગ્યુલર લશ્કરમાં સર્વથી અગત્યનો ભાગ કોએકોનો છે.

૧ કોએકોનું લશ્કરી અંધન ૧૦ મીટર વિભાગોનું અને બે છે જેમને વોઈસકોના નામથી ઓળખવામાં આવે છે અને તેમના મઠકો દોન, ક્યુબન, તેરેક, આસ્પાન, ઓરેનબર્ગ, પુરલ, સાઈબીરિયા, સેમીરેચેનસ્ક, ત્રેન્સ બેકલ્યા, અને આસુર છે. દરેક વોઈસકો પુરતી હથોડી અંધ અને સરસામાન સાયનીક ટ્રીનીક રીજીમીતો પુરી પાડે છે જેઓ જાથુકની લશ્કરી કવાયત લેવા કરે છે કે જેથી કામ પડે ૧૦ દિવસના અરસામાં તેઓ લડાઈના મેદાનમાં ઉતરી શકે,

કોઝેકો સ્વતંત્ર માણસોની એક જાત છે. તેઓમાં ગુલામગીરી અથવા જમીન ઉપર આધાર રાખવા જેવું કદી હતું નહીં, સિવાય કે ત્રેન્સમિકલ્ડયા તથા આમુરના કોઝેકો કે જેઓ આગળ તાજના ગુલામો હતા. તેઓ જે મંદિરામાં છે તેને લગતો સઘળો મુલક “કોઝેક કમ્યુન”નો છે, અને સઘળી જમીન (ધાસચારા, શીકાર ગાહ, તથા માછલી મારવાની જગ્યાઓ સુધી) ઉપર સઘળાઓને એકસરખો હક છે. કોઝેકો સરકારને કશી જગત આપતા નથી પણ તેને બદલે તેઓ લશ્કરી નોકરી બજાવવાને બંધાયેલા છે. તેઓ ત્રણ વર્ગોમાં વહેંચાયેલા છે:—(૧) નાની ઊંમરના અથવા “મેલોલિતનક” ૧૬ વરસની ઉંમર સુધીના, (૨) લશ્કરમાં સામેલ થયેલાઓ “ફેલુઝીલાક” ૨૫ વરસની મુદત માટે એટલે કે તેમની ૪૨ માં વરસની ઊંમર સુધી (૩) લશ્કરમાંથી છુટા થયેલા “ઓસતેવનાક” જેઓ ૫ વરસ સુધી એટલે કે તેમની ૪૭માં વરસની ઊંમર સુધી રીઝર્વ લશ્કરમાં રહે છે, જે મુદત પછી તેઓ લશ્કરી નોકરીમાંથી સદનતર છુટા થાય છે. દરેક કોઝેકને પોતાને ખર્ચે પોતાનો સામાન મેળવવાની હથિયારબંધ થવાની, કપડાં પહેરવાની તથા ઘોડો રાખવાની કસબ છે. પોતાના મુલકની સરહદ બહાર જ્યારે તે નોકરી જાય છે ત્યારે તેને બાટું તથા થોડું નાણું મળે છે. તોપણાનું અને તેને લગતો સામાન સરકારના હસ્તકમાં હોય છે. દોન પોતાના કોઝેકો ઉપર કર નાખવાને બદલે તેમને સરકાર એક નાનું સાધ્યાનું આપે છે તથા તે ઉપરાંત લડાઈમાં માર્યા ગયેલાઓની વિધવાઓને તથા તેમના નિરાશ્રિત બાળકોને બક્ષીશો આપવામાં આવે છે. એ કોઝેકોનું લડાયક બળ ૪૬૯૮૫ અમલદાર તથા માણસોનું અને ૪૭૪૧૩ ઘોડાઓનું છે; કુલબનના કોઝેકોનું

બળ ૩૬૫૨૧ માણસોનું, તેરેકના કોઝેકોનું બળ ૮૯૫૬ માણસોનું, આસ્ત્રાપ્પાનના કોઝેકોનું બળ ૧૩૦૮ માણસોનું. ઓરેનબર્ગના કોઝેકોનું બળ ૧૯૭૪૫ માણસોનું, ધુલના કોઝેકોનું બળ ૭૩૧૩ માણસોનું, સાઇબીરિયાના કોઝેકોનું બળ ૮૯૧૯ માણસોનું, સેમીરેચેનસ્કના કોઝેકોનું બળ ૧૯૭૧ માણસોનું, ત્રેન્સ બેકલના કોઝેકોનું બળ ૯૨૬૭ માણસોનું, અને આમુરના કોઝેકોનું બળ ૨૧૧૫ માણસોનું છે. લડાઇની સમયે કુલ કોઝેક લશ્કર ૧૩ બેલ્ગન પેદલ, ૮૦૫ કાફલા ઘોડેસ્વાર અને ૩૩ બેલ્ગી તોપ-ખાનાની ૩૨૮ તોપો સુધાની ગણાય છે.

૨. દર્યાઈ લશ્કર.

રશ્યાનું દર્યાઈ લશ્કર બે મોટા વિભાગો—આસ્તિક અને કાલા સમુદ્રના કાફલાઓનું બનેલું છે. એ દરેક કાફલાને વળી નાના વિભાગોમાં વહેંચ્યા છે જેમાંના ત્રણ આસ્તિકમાં અથવા તેની નજદીક અને બે કાળા સમુદ્રમાં અથવા તેની નજદીક હોય છે. એ વિભાગો સફેદ, બલુ, તથા લાલ વાવટા લઈ જાય છે.

૧૮૮૪ના વરસની આખેરીએ રશ્યાના દર્યાઈ લશ્કરના જુદા જુદા વિભાગોનું બળ નીચે મુજબનું સત્તાવાર રીતે જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું:—(૧) આસ્તિક, સમુદ્રમાંના કાફલો, જેમાં ૨૦૯ ખારકસો છે. જે મધે ૩૩ હથિયારબંધ ખારકસો, ૪૯ હથિયાર વિનાની ફ્રિગેતો, કારવેતો, ઈત્યાદી, ૯૫ તારપીદો ખોટો, ૧૫ ગનખોટો, ૧૦ લશ્કરી અસખાબ લાવ લઇજવ કરનારા ખારકસો, વગેરે; (૨) કાળા સમુદ્રમાંના કાફલો, જેમાં ૯૮ ખારકસો છે, જે મધે ૭ હથિયારબંધ અને ૯૧ હથિયાર વિનાના ખારકસો છે, એ પાછલાં ૯૧ ખારકસોમાં ૧૮ સ્તીમરો તથા ૧૨ તારપીદો

ખોટા છે; (૩) કૅસ્પીઅન સમુદ્રમાંના કાફલા જે મધે ૯ હથ્થારખંધ અને ૭ હથ્થાર વિનાની સ્તીમરો તથા ૬ તારપીદો ખોટા છે; (૪) સાઇબિરિયન કાફલામાં ૨૯ ખારકસો છે, જેમાં ૬ તારપીદો ખોટા, ૪ સ્તીમરો, વગેરે છે. આ રીતે રશ્યન દર્યાઇ કાફલામાં ૬૭૧ તોપો સાથના અને ૧૯૬૫૭૫ ટનના વજનના તથા ૧૯૧૯૭૬ ઘોડાના બળના ૩૫૮ ખારકસો છે.

રશ્યાની લોખંડનાં પડવાળી મનવારો ૪૦ છે જેમાંની ૩૩ બાલ્તિક સમુદ્રમાં અને ૭ કાળા સમુદ્રમાં છે. અને ૧૮૮૪ની આખેરીએ તેમને નીચલા વર્ગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવી હતી:

અખતરની જાડાઇ.
ઇંચ.

૧ લો વર્ગ: છ વાહાણો..... ૧૪ થી ૧૬

૨ જે વર્ગ: દર્યામાં દુરમનનાં ખારકસો ૫૬-

ડવાને ફરતાં અગ્યાર વાહાણો ..... ૪૫ થી ૭

૩ જે વર્ગ: કોસ્તાના અમાવ માટે વીસ

વાહાણો ..... ૪૫ થી ૬

૪ થો વર્ગ: બે ગોળાકાર ‘મોનિટરો’ .... ૯ થી ૧૬

રશ્યન કાફલામાંનાં લોખંડી ખારકસોની ટીપ, તેઓના

સલાધીનમાંની તોપો સુધાં હેઠલ આપી છે:

મનવારોના નામ.	તોપોની સંખ્યા. • બળ.	ઘોડાનું વજન ટન.
પીતર ધી શ્રેત (તરેડ શીપ)	૮	૮૨૫૮ ૯૬૬૫
મિનિન	૧૬	૫૨૯૦ ૫૯૪૦
દુકુક આંવ આંદિનબરા.....	૧૦	૫૨૨૨ ૪૬૦૨
જૅનરલ-આંદમીરલ.....	૬	૪૪૭૨ ૪૬૦૩
દમીત્રિ કોન સ્કોર્ક.....	૧૬	૭૦૦૦ ૫૭૬૬

૩૭

મનવાસના નામ.	તોપોનો સંખ્યા.	દોડાનું બલ.	વજન ટન.
વલાદિમિર મોનમેન્ચ	૧૬	૭૦૦૦	૫૭૯૬
ફર્ડિનાન્ડ ૨ ૭	૧૩	૯૦૦૦	૧૦૮૦૦
એસમા	૧૩	૯૦૦૦	૧૦૮૦૦
સાઇનોપ	૧૩	૯૦૦૦	૧૦૮૦૦
વીત્યાઝ	૧૦	૩૦૦૦	૨૯૫૦
રીન્દા	૧૧	૩૦૦૦	૨૯૫૦
અંદમીરલ નખીમોફ	૧૪	૮૦૦૦	૭૭૮૧
અલ્ફ્રાન્ડ ૨ ૭૦	૧૪	૮૦૦૦	૮૬૩૨
અંદમીરલ ચીચિગોફ	૨	૨૦૬૦	૩૪૯૨
અંદમીરલ સ્પીરીદોફ	૨	૨૦૦૭	૩૪૯૨
અંદમીરલ ગ્રીગ	૩	૨૦૩૧	૩૪૬૧
અંદમીરલ લૅન્ડરેફ	૩	૨૦૦૪	૩૪૬૧
ન્યાઝ-પોલ્તરકી	૧૦	૨૮૩૫	૪૫૦૫
પેત્રો પારોવસ્ક	....	૨૮૦૮	૬૦૪૦
પરવેનેતઝ	૧૫	૧૦૬૭	૩૨૭૭
મિત્રન મિન્યા	૧૪	૧૬૩૨	૩૩૪૦
કરેમલ	૧૪	૧૧૨૧	૩૪૧૨
ચારોદીકા	૪	૭૮૬	૧૮૮૧
ફ્સાલિકા	૪	૭૦૫	૧૮૭૧
સ્મર્ત્ક	૨	૭૦૦	૧૪૮૧
સ્લેતઝ	૨	૪૪૪	૧૫૬૫
એદીનદરોગ	૨	૪૬૦	૧૫૬૫
સેતનીક	૨	૪૯૦	૧૫૬૫
મેરોનેનસીયેતઝ	૨	૪૮૧	૧૫૬૫
ઉરેગન	૨	૪૩૨	૧૫૬૫
તાઇકોન	૨	૪૫૩	૧૫૬૫

મનવારેમાં ના.	તેણેનો સંખ્યા.	દોડાનું ખળ.	વજન ટન.
લાવા	૨	૩૩૫	૧૫૬૫
પેરન	૨	૩૩૮	૧૫૬૫
પેસ્તચુન	૨	૫૨૯	૧૫૬૫
કોલ્ડન	૨	૪૮૧	૧૫૬૫
નોક્રીપોલ	....	૧૦૦	૨૭૩
સીસતોલા	....	૮૦	૩૮૪
એદમીરલ પોપોફ	૨	૩૦૬૬	૩૫૫૦
નોવગોરોદ	૨	૨૦૦૦	૨૪૯૦

શેહેનશાહી કાફલા મધે ૧૮૮૪માં ૨૯ એદમીરલો, વાઈસ એદમીરલો, અને રિયર એદમીરલો, ૪૦૪ કેપ્ટનો અને ૯૩૪ લફ્તેનન્ટો તથા મિલિશિયમેનો છે. એઓ ઊપરાંત ૭૬ એદમીરલો, ૧૪૦ કેપ્ટનો અને ૫૦ લફ્તેનન્ટોને કિનારા ઊપર જુદા જુદા કારોબાર ઉપર રાખેલા હતા. વળી એ ઊપરાંત શેહેનશાહી કાફલાના બિન્ન ૩૫ કેપ્ટનો અને ૩૯ લફ્તેનન્ટો અને મિલિશિયમેનો શાહવાનું મેલરનારી સ્ત્રીમૈદમાં કામ કરતા હતા. એઓ સિવાય ૧૦૯૪ જુદી જુદી પંકતીના અમલદારો, જેવા કે પાઈલિટો, અનજન્યરો વગેરે હતા. શેહેનશાહી કાફલાના ખલાસીઓની સંખ્યા ૨૪૫૧૨ની હતી. એઓને લશ્કરના સોલજરો મિસાલે ફરજિયાત ઉભા કરવામાં આવે છે. દર્યાઈ કાફલામાં નોકરી કરવાની મુદત નવ વરસની છે, જેમાંનાં બે વરસ રિઝર્વ લશ્કરમાં કાણડવાનાં હોય છે.

રશયન લશ્કરનાં સંબંધમાં પાછલથી મહેલી વધુ ખબરો.

ગયા નવેમ્બર માસમાં યુરોપનાં જુદાં જુદાં દેશોનાં રફરોની વીગત દરશાયનારી એક અગતની ઓપડી બા-

હાર પડી છે. એ ચોપડીમાં જે વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે તે ઇંગ્લંડનાં થી નેવલ એન્ડ મીલીટરી ગેઝેટ નામનાં એક જાણીતાં લશ્કરી પત્રોમાં કહ્યું કહ્યું આગળ પ્રગટ થયું હતું. એ મધે રચન લશ્કરને લગતી છેલ્લામાં છેલ્લી વીગત આપવામાં આવી છે અને તેમાં એ લશ્કરની સંખ્યા છેક સાઠ લાખ માણસની બતાવવામાં આવે છે. એ સાઠ લાખની વીગત તેમાં નીચે મુજબ આપે છે:-

લશ્કરને લગતી સધાશો ગોઠણ: કેનાર પાતું.	{ અમલદારો આધેદારો કલાશો વગેરે ગોડા ગાડીઓ	{ ૧૨૬૭૮ ૮૪૦ ૯૦૦૧૬ ૧૧૩૯૧ ૨૩૮૯	૧૦૩૫૩૪
હડાઈના પાયા ઉપરનું પુરા બાહાર પડે એ પુર લશ્કર.	{ હડનારા નહોં હડનારા તોપો ગોડા ગાડીઓ	{ અમલદારો સોલજરો આધેદારો બાજાં માણસો ૨૨૪૩૧ ૧૦૩૫૪૪૨ ૨૩૫૬ ૭૭૨૧૦ ૨૬૨૪ ૨૬૩૮ ૩ ૩૫૨૬૬	૧૧૩૭૪૭૯
હડાઈના પાયા ઉપરનું પાણી ગોઠાકે વખાનનો એ વવણીએ બાહાર પડનારો રો ઈશ્ય લશ્કર.	{ હડનારા નહોં હડનારા તોપો ગોડા ગાડીઓ	{ અમલદારો સોલજરો આધેદારો કામદાર માણસો ૨૦૯૭૬ ૯૫૪૦૫૩ ૧૮૩૬ ૮૭૧૫૫ ૧૧૭૦ ૫૫૦૪૬ ૯૦૮૬	૧૦૬૪૦૧૩
સરકારી હોપરની અતેલવનો.	{ હડનારા નહોં હડનારા ગોડા ગાડીઓ	{ અમલદારો સોલજરો આધેદારો કામદારો ૮૯૧ ૭૬૬૪૮ ૧૪૭ ૩૮૦૦ ૨૬૧૮ ૬૭૫	૪૧૪૮૬
પ્રકેશ.	{ હડનારા તોપો ગોડા	{ અમલદારો સોલજરો ૯૫૭૮ ૧૩૯૨૪૩ ૨૨૨ ૧૩૧૭૨૫	૧૪૨૮૨૧

આ રાક્ષી સંખ્યાનું મોટું લશ્કર તો પુરતા અસખ્યા-
અ અને ૪૨૧૩ તોપો સાથે તૈયાર હોય છે, પણ તે ઉપરાંત
જુદાં જુદાં સંસ્થાનામાં ખુદ તેમનાજ અચાવ મદ્રે રાખેલાં
રીઝર્વ લશ્કરની સંખ્યા ૨૦૦૦૦૦૦ માણસોની છે, જેઓ
પાસે તૈયાર અસખ્યા હોતો નથી, પણ જ્યારેજી તેમને જરૂર
પડે ત્યારે જુદી જુદી લશ્કરી દોષોમાંથી પુરત જોઈતો સામાન
તેઓ મેલવી શકે છે. વળી એ ઉપરાંત સેવટે વધુ લશ્કરની
અગત પડે તો મીલીશ્યા લશ્કરમાંથી ૧૨૦૦૦૦૦ માણસો
મેલવી શકાય જેથી રશ્યન લશ્કરની કુલે સંખ્યા લગભગ
૬૦૦૦૦૦૦ માણસોની થવા જાય છે.

રશ્યન શેહેનશાહાત કેમ વધ્યું-તેનો વીસ્તાર અને તેની વસ્તી.

રશ્યન શેહેનશાહાત પૃથ્વિ ઉપરની તમામ જમીનના
સાતમા હીસ્સા જેટલો અને જમીન તથા ધર્મ સાથે તમામ
પૃથ્વિના ૨૬મા ભાગ જેટલો ગણાય છે. તેના એટલા અ-
ધા મોટા વીસ્તારને લીધે વીસ્તારની ચોક્કસાઈથી ગણત-
રી લેવાઈ શકાતી નથી. સરવેચી છેલ્લી ગણતરી મુજબ કુલે
વીસ્તાર ૮૬૪૪૧૦૦ ચોરસ માઇલને, અને વસ્તી
૧૦૨૯૭૦૦૦૦ માણસોની છે, જેથી વસતીનું પ્રમાણ ૬૨
ચોરસ માઇલે ૧૨ માણસોનું આવે છે.

The condition of nations એ નામનાં
જુદા જુદા દેશોની પ્રજાની સંસારી તથા રાજદવારી
હાલત દરથાવનારાં એક પુસ્તકમાં જણાવવામાં આવે છે
કે, શેહેનશાહાતનો સંગીન વધારો ૧૫૯૧નાં વરસમાં

થવા માંડ્યો હતો કે જે વરસમાં હેતમેન જરમેક તેમોગીકથુ
 મામના એક મંડિર પોતે હતેલો સાઇબીયા દેશ શહેનશાહ
 રજા હોવાને તામે ફરી દીધો હતો, પણ છેક ૧લા પીતરના
 વખતથીજ યુરોપની વધુ સુધરેલી પ્રજાઓએ રશ્યા ઉપર
 કાંઈક લક્ષ આપવા માંડ્યું હતું. ૧૭૦૭માં પીતરે નવો શાધી
 કહાડાયેલો કેમલ્સચાતકનો દ્વિપકલ્પ પોતાને હસ્તક લીધો તથા
 તેજ વખતે વધુ અગતનો ખનાવ એ ખન્યો કે ૧૭૨૧માં થયલાં
 નીસ્તેદતનાં ફરારનામાંની રહે રશ્યાએ સ્વિદન પાસે ઈંચિયા
 કેરેલ્યા, ફીન્લેન્દનો કેટલોક ભાગ, અસ્થોન્યા અને લિવો
 ન્યાના પ્રાંત મેલવ્યા હતા. ૧૬૯૯માં તર્કિ પાસેથી મેલવ-
 વામાં આવેલો એંગેવનો જીલ્લો ૧૭૧૧માં રશ્યાએ ખોડી
 દીધો હતો. ખીજા હાથ ઉપર રશ્યાએ ઇરાંન કનેથી દાઘે-
 સ્તાન, શીરવાન, ખીલાન અને દરમિંતના જીલ્લા મેલવ્યા
 હતા, પણ તેમનાં મોટા ભાગ ૧૭૩૨ તથા ૧૭૩૬માં ખોડે
 વાચો હતો. આરગીઝ કૅલેક્ટોને ૧૭૩૧માં અને ઓસેત
 લેક્ટોને ૧૭૪૨માં તામે ફરવામાં આવ્યા હતા; વળી એજ
 પાછલાં વરસમાં સાઇબીયાનો છેક પૂર્વ તરફનો ભાગ, એલ્યુ-
 શન તાપુઓ તથા બેલેરીંગસના તાપુઓ રશ્યા સાથે જોડી
 નાખવામાં આવ્યા હતા. શહેનશાહ્યાનુ ખીજા કૅલેક્ટોનેના
 વખતમાં પોલિન્દના ત્રણ ભાગ થયા હતા જેમાંના એ ભાગ
 રશ્યાએ મેલવ્યા હતા. તાજે રેરમી જીલ્લા ૧૭૭૪નાં એક
 ફરારનામાંની રહે તર્કિએ એંગેવનો જીલ્લો પાછો રશ્યાને
 આપ્યો તથા તે સાથે માદગિયાનો થોડો ભાગ અને કબરદા-
 હનો જીલ્લો પણ આપ્યો હતો. ૧૭૮૩માં જ્યારેજ્યા અને
 ૧૭૯૩માં કુરલેંદ તથા લેની રશ્યાએ મેલવ્યાં હતાં. એજ
 વરસમાં રશ્યાએ ઇરાંનનો કુર સુધીનો ભાગ જીતી લીધો
 હતો. ૧૮૦૯માં સ્વિદન પાસે ફીન્લેન્દનો આખો પ્રાંત,

૧૮૧૨માં તર્કી પાસે બીસારેબ્યા, ૧૮૧૩માં ધરાંન પાસે ક્રિક્સસનો ડેરલોક બાગ અને ૧૮૧૫માં વિએનાની ક્રાનગ્રેસ મારફતે પોલિન્ડ આખું રશ્યાએ મેલ્યું હતું. એ પછી ૧૮૨૮માં નવેસર થયેલી લડાઈઓમાં ધરાંને એરીવાન અને નખીએવન (અથવા નવું આર્મિજ્યા) ખોડ્યું હતું તથા ૧૮૨૯માં તર્કીએ અનાપા, પોતી. અપ્પાલિરક અને અપ્પાલકાકા રશ્યાને સ્વાધીન આપ્યા હતા. તર્કીના મુલ તાનનો વધુ મુલક મેલવવાની આદેશથી ૧૮૫૩ માં રશ્યાએ નવી લડાઈ ઊઠાવી, જેમાં તર્કી તરફથી બેંગલડે તથા ક્રાંસે તેમજ સાદિન્યાએ ભાગ લીધો હતો, જેનું સેવટ ૧૮૫૬ના પેરિસના ડેલકરારોમાં આપ્યું હતું. એક આખી સદી જવા પછી ૨૨૧ને એ વખતે પોલિલીગવાર મોલદેબ્યાનો જીલ્લો તેમજ ધસમાયલ અને કયાલાના કીલ્લા આપી દેવાની ફરજ પડી હતી, પણ ૧૮૭૮માં અર્લીન ખાતે થયેલાં કરારનામાં મારફતે ૨૨૧એ એ જીલ્લો તેમજ કીલ્લા પાછા મેલ્યા હતા. વળી ચીન સાથે કરાર કરીને રશ્યાએ આમુરનો જીલ્લો મેલ્યો છે. ૧૮૫૯ તથા ૧૮૬૪ માં ક્રિક્સવાનો આખો પ્રાંત રશ્યાએ જીત્યો હતો. અમેરીકામાં પણ ૨૨૧ા ૫૭૬૬૬૬ ચોરસ માઇલના વીસ્તારનો અને ૫૪૦૦૦ માણસોની વસ્તીનો મુલક ધરાવતું હતું, પણ એ મુલક તેણે અમેરીકાનાં યુનાઇટેડસ્ટેટસને સેચી નાખ્યો હતો.

હેબ્રેસ સામ્રાજ્યો વિધાના ૧૮૮૬ ના અંકમાં જણાવવામાં આવે છે કે, છેલ્લાં પંદર વરસ થયાં રશ્યાએ પોતાનો રાજદવારી વધારો ઘણો કરી મેલ્યો છે. ક્રાંસને જરમનીએ આપેલી શીક્ષત નો અને જરમની સાથની પોતાની મીત્રાચારીને લાભ લઈને રશ્યાએ તા. ૩૦મી માર્ચ ૧૮૭૧ને દીવસે જાલિરમાં એક યાદી બાહાર પાડી ૧૮૫૬ના પેરીસ ખાતે થયેલા ડેલકરાર

પોતાની ઊપર ફરજિયાત ગણવાને નાપાડી હતી. જ્યેત્રવદ્ય ચે-
રનેઈ મધ્ય એરપામાં સર ફરેલી લડાઈ જીત ૧૮૭૨માં જ્યે-
ત્રવદ્ય કાઠમેને પાછી ચાલુ કરી અને ખીલા ઊપર હુમલો કરી
તેને તાંબે ફર્યું અને પછી ત્યાંના ખાંતને પોતાના ખંડયા
હાકિમ તરીકે પાછી ગાદી આપી હતી. ૧૮૭૫માં ખાંડના
ખાંત નજરઅંદાઈતને હરાવી તેને પણ ખંડયો હાકિમ બના-
વવામાં આવ્યો હતો. પણ અક્ટોબર ૧૮૭૫માં એ હાકિમ
સામે અબદલ અહમદ નામના શખસે બલવા ઉઠાવ્યો જેને
જ્યેત્રવદ્ય સ્ટ્રોખેલોઈ સંપૂર્ણ શીકસત આપી અને ખાંડને
રશ્યન શહેનશાહી સાથે માર્યું ૧૮૭૬માં જોડી નાખ્યું.
ખીલે મહિને સ્ટ્રોખેલોઈ કારા ખીરગીજેને હરાવી તાંબે ક-
ર્યો હતા. એ અરસામાં બાલકનના દ્વિપદ્મ મધે જીત્યા
૧૮૭૫માં હરજીયોવીનાના ખેડુતોએ બલવા ઉઠાવ્યો,
જેણે બાણા બાંકર બનાવેને જન્મ આપ્યો હતો. જી-
લાઈ ૧૮૭૬માં સંઘ્યા અને માન્તિનિશ્રોનાં સજાવ રાજ્યો-
એ તકી સામે બલવા ઉઠાવ્યો. રશ્યન વાતન્ટ્યરો અને-
રશ્યન નાણાંની મજબૂત મદદથી જ્યેત્રવદ્ય ચેરનેઈની સરદારી
હેકલ બાહાર પલાં સર્વ્યન લશ્કરને આગસ્ટ ૧૮૭૬માં
તુર્કીએ સંપત શીકસત આપી અને તેથી સંઘ્યાએ સુલતાન
સાથે સુલેહ કરી. માન્તિનિશ્રો અવાર નવાર હાર તથા ફ-
તેહ મેલવતું બેઠું હતું. ૧૮૭૬ના રવાલામાં ડ્રાન્સનેન્તિનો-
પલ મધે મોટાં રાજ્યોના પ્રતિનિધીઓનું એક કોનફરન્સ
મળ્યું, પણ તે કાંઈખી ચુકાદા ઊપર નહીં આવવાથી રશ્યા-
એ તકી સામે લડાઈ બાહાર કરી અને તા. ૨૪મી એપ્રિલ
૧૮૭૭ને દીને રશ્યન લશ્કર પેટલેપેટલું દુશ્મનના મુલકમાં
દાખલ થયું. ૧૮૭૭ની વસંતમાં એ લશ્કર દેવ્યુબ નદી
ઓલાંગી ચુક્યું હતું. ટેટલીક મુશ્કેલીઓ પછી ૧૮૭૮માં

પલ્લવનાનો કીલ્લો શરણ મેલવી રશ્યાએ કૉન્સ્ટેન્ટિનોપલ
 બપર ચઢી જવાની ધમકી આપી પણ ઇંગ્લંડ સામે થા
 વાથી તે વાત તેણે માંડી વાલી તા. ૦ ૩૯ માં ૧૮૦૮ને
 દિવસે સેનસિટિવના આગે મુલતાન સાથે ચોક્કસ કરાર કર્ય
 હતા, પણ તેના સંબંધમાં બલ્કન આગે મેલવી કૉન્સ્ટે
 કેટલીક તપાસ કરી તેમાં તર્કની તરફેણમાં કેટલાક ફેરફાર
 કર્યા હતા; બલ્કેર્યાને અરધો ભાગ સ્વતંત્ર કરવામાં આ
 વ્યે અને અરધા ભાગને પૂર્વ રૂમીયાને નામે એક તર્કશિ
 મુખાના અમલ હેઠલ મેલવામાં આવ્યો હતો. અરધા મા
 ધતરમાં ટ્રાસેનો અમલનો હલ્લો તથા ઇંદ્રમ્બાની લેંગ્કવિખતે
 તેની કને છીણવી લેવાયલો ભાગ રશ્ય ને પાડો મલ્યો હતો.
 મધ્ય એરવાનો અરુદ બપર ૧૧ લગલ ૧૮૭૯માં પાછી સર
 થઈ. તે ૧૦૦૦૦ માં સામે અગાધ લેલ જવામાં આવી તેમાં
 પ્રથમ રશ્યાને શાંકસત મલી પણ પાછલથી મે ૧૮૮૧માં જન
 રલ સ્ટેપેલેકે તેણે તામે કરી તેમનામાંના ઘણાંકેનો ધાન
 કાણાડી નાખ્યો હતો. ફેબ્રુઆરી ૧૮૮૪માં રશ્યાએ મર્વનો
 હલ્લો ત્યાંના રેહતાલીઓની પોતાની અરજ બપરથી પો
 તાના મુલક સાથે બેડી નાખ્યો હતો; એ પછી માર્ચ ૧૮૮૫
 માં રશ્યાએ પંજલેહના કબજે મેલવીને તેને પોતાના મુ
 લક સાથે બેડી નાખ્યું, જ્યાં તેને ઇંગ્લંડ સાથે મજબુત
 વાંધો હિલો હતો. સંજો બલીત્વમાં વાંધો હિલો અટકાવવા
 માટે એ બંને રાજ્યો તરફથી એક કમીશન નેમવામાં આવ
 વ્યું હતું. (જિણે પાયોન્ડર પત્રના આસ અપર પત્રીના જ
 હાવવા પ્રમાણે વાંચવાળી ૭૦૦૦ ચોરસ માલિ જગામાંથી
 ૫૦૦૦ માલિ રશ્યાને અને બાકીની અફગાનીસ્તાનના અ
 મીરને અપાવી છે. પણ કમીશન પોતાનું કામ કાંઈ સ
 આમ કર્યું નથી, કારણ કે મેમબરો વચ્ચે ખામેઆખ અને

તેની નજદીકના અગતના લતાની માલિકી બાબદ વાંધા જ
 હવાથી તેનો ચુકાદો બને દેશાની સરકારને માથે નાખી
 કમીશન બરખાસ્ત થયું છે.) તા. ૧૮મી સપ્ટેમ્બર ૧૮૮૫
 ને દીને પૂર્વ રમીલ્યામાં એક બલવો બગી જીઠ્યો અને
 ત્યાંના લોકોએ તર્કીની હાકમીમાંની નીકલી બલગેયાના તે
 વેલાના હાકમ પ્રિન્સ એલેક્ઝાન્દરની હાકમીમાં જવાનો પો-
 તાનો ધરદો બહાર કર્યો. રશ્યાએ આવી ગોઠવણ સામે વાંધા
 જીઠાવ્યો જ્યારે ઇંગ્લેન્ડ તે ગોઠવણને ટેકો આપવા માડ્યો.
 ઘણીક ભાંગળડ પછી સેવટ એવી રીતે લાવવામાં આવ્યું કે,
 રમીલ્યાબેર બલગેયાવાલા એલેક્ઝાન્દરને ૫ વરસ સુધી
 તર્કીના અડયા હાકમ તરીકે હકમત ભાગવવા દેવી; અને ત્યાર
 પછી તેને પાછો નેમવો કે નહીં તે મોટાં રાજ્યોનો મુનસફી
 બેર રાખવું, પણ ત્યાર પછી થોડાજ વખતમાં રશ્યાની
 પક્ષ કરનારી એક ટોલીએ મો. જેનકોફની સરદારી હેઠલ
 બલવો જીઠાવી પ્રીનસ એલેક્ઝાન્દરને તેના મિલમાં જઈ કેદ
 પકડ્યો અને ગાદી છોડી દેવાનાં એક લખત ઉપર તેની
 સહી મેલવી. એ પછી એ પ્રીનસને કેટલેક ડોકાણે બંદીબન
 તરીકે ફેરવી છોડી મેલવામાં આવ્યો હતો. પ્રીન્સની તર-
 ફેણ કરનારાઓએ તુરતજ એક કામ ચલાઉ સરકાર બેબી
 ફેરી બલવાજારીને કેદ પકડ્યા અને પ્રીનસ એલેક્ઝાન્દર
 પોતાના મીત્રોનાં નાત્રાથી એકવાર પાછો બલગેયા ગયો,
 પણ રશ્યાની પોતાની સામે મજબૂત ધત્રાજી બેવાથી પો-
 તાથી ટકી શકાવાનું નથી એમ ધારીને તેણે એક રીજન્સી
 સ્થાપી પોતાનું તખ્ત સેવટનું છોડી દીધું. આ રીજન્સી
 એ પોતાની નેશનલ પાર્લામેન્ટ ને સોંપાજીને નામે આ-
 નખાય છે તેની મારફતે પ્રીન્સને પાછો ચુટી ઘાણવાની
 અને તેની સામે બલવો જીઠાવનારાઓને સખત સજા

કરાવવાની નીરતા રાખી હતી. પણ રશ્યાની મજબુત ધાર-
 રતીથી તથા બીજાં મોટાં રાજ્યોની સમજવતથી રશ્યાની
 માગણી મુજબ તેઓએ પ્રૌન્સ એલેક્ઝાન્દરને ચુંટી કા
 હાડવાનો દરાવ રદ કર્યો તથા તેની સામે બલવો કરનારા
 ઓને છોડી મેલ્યા એટલું જ નહીં પણ ખુદ આગેવાન
 બલવાખોર જેનેકોફને તેઓએ રીજન્સીમાં દાખલ કરી ર-
 શ્યન પક્ષને ઘણી મજબુતી કરી આપી. પણ વલી જેનેકોફ
 રીજન્સીમાં દાખલ થયો તે આગમત બલગેર્યન સોઆંજો
 (પાર્લામેંત) પોતાના રાજ્ય તરીકે શાહુબદા વાલ્દિમારને
 ચુંટી કાહાડી ગાદી લેવા માટે શાહુબદાને અરજ કરવાને
 તેના ઉપર એક દેખુતેશન મોકલ્યું. શાહુબદા વાલ્દિમાર
 હાલના રશ્યન શેહેનશાહનો તેમજ આપણા નામદાર
 પ્રિન્સ ઓવ વેલ્સનો બંનેથી થાય છે અને બલગેર્યન
 સોઆંજ એવું ધારતી હતી કે તેથી તેનું મિત્ર ઇંગ્લંદ તેમજ
 તેનું દુરમન રશ્યા બંને એ નેમલુકથી ખુશી થશે. પરંતુ શા-
 હુબદાએ પોતાના આપની તથા પોતાના ભાષ ઝીસના રાજ્ય
 જ્યારજની બજામણ ઉપરથી ગાદી લેવાને ના પાડી. આથી
 હવે હોણને રાજ્ય તરીકે પસંદ કરવો તે બાબદ બલગેર્યન
 સોઆંજ વમલમાં પડી છે. રશ્યાએ પોતાની તરફથી કફિસસ
 તરફ આવેલા મિશ્રેલા પ્રાંતના નીકોલસ નામે એક શાહુબદા
 દાને ઉમેદવાર તરીકે બાહાર પાડ્યો છે જેને માટે ઇંગ્લંદ
 સિવાય સઘલાં મોટાં રાજ્યોએ પોતાની મંજુરયાત આપી
 છે. ઇંગ્લંદ એવો વિચાર જાહેર કર્યો છે કે, બલગેર્યનોને એ
 શાહુબદા પસંદ નથી માટે તેઓ ઉપર દયાનંત કરવું નહીં;
 પણ બીજી તરફથી તર્કિ રશ્યા સાથે મલી ગયું છે અને
 છેલ્લી બબર મુજબ તર્કિએ મોટાં રાજ્યો ઉપર
 એક યાદી મોકલી ઉપલા શાહુબદાને બહાલ રાખવાની

મજબુત ભલામણ કરી છે. બલગેર્યના તરફની હેલ્લી ખ-
બર એ આવી છે કે, સોશ્રાન્ત થોડાક ગ્રહસ્થાનું એક
દેખ્યુતેશન માથાં રાજ્યો ઉપર તેમની હાલની હાલત
બાબદ ખુલાસો કરવાને માકલ્યું છે અને તે દેખ્યુતેશને
પોતાની મુસાફરી તા. ૬ ઈ દીસેમ્બરે સર કરી હતી.
વળી તરફ તરફની ઉપર જણાવેલી યાદીનાં સંખ્યામાં બલ-
ગેર્યાની રિજનિસએ એવો જવાબ આપ્યો પાડ્યો છે કે
તેઓ મિન્ગ્રેજયાના શાહાબદાને પોતાના રાજ્ય તરફ કદી
કબુલ રાખવાના નથી.

રશયાના જુદા જુદા શેહેનશાહો અને શેહેનશાહ્યાનું
આના અમલમાં શેહેનશાહતનો વીરતાર નીચે મુજબનો
થતો ગયો હતો:-

	વરસ.	ચોરસમાહલિ.
હવેન ૧ લો	૧૪૬૨	૩૮૨૭૧૬
વેસીલી હવેનોવીચ	૧૫૦૫	૫૧૦૨૮૮
હવેન ૨ જો	૧૫૮૪	૧૫૩૦૮૬૪
એલેક્સી માઈકેલોવીચ	૧૬૫૦	૫૦૩૯૦૯૪
પીતર ૧ લો	૧૬૮૯	૫૯૫૩૩૬૦
એના	૧૭૩૦	૬૮૮૮૮૮
કેકેરાઈન ૨ જો	૧૭૭૫	૭૧૨૨૭૭૦
અલેક્ઝાન્દર ૨ જો	૧૮૬૮	૭૮૬૬૯૪૦
અલેક્ઝાન્દર ૩ જો	૧૮૮૫	૮૬૪૪૧૦૦

શેહેનશાહાતની વસ્તી નીચે મુજબ વધતી ગઈ હતી:-

વરસ.	સંખ્યા.	વરસ.	સંખ્યા.
૧૭૨૨	૧૪૦૦૦૦૦૦	૧૮૧૫	૪૫૦૦૦૦૦૦
૧૭૪૨	૧૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૨૯	૫૦૫૦૦૦૦૦
૧૭૬૨	૧૯૦૦૦૦૦૦	૧૮૩૮	૫૯૦૦૦૦૦૦
૧૭૮૨	૨૭૫૦૦૦૦૦	૧૮૫૧	૬૫૦૦૦૦૦૦
૧૭૯૩	૩૪૦૦૦૦૦૦	૧૮૭૦	૭૮૦૦૦૦૦૦
૧૮૦૩	૩૬૦૦૦૦૦૦	૧૮૭૭	૮૬૨૫૦૦૦૦
૧૮૧૧	૪૨૦૦૦૦૦૦	૧૮૮૫	૧૦૨૯૭૦૦૦૦

ધુરોખ્યન ૨૨૫૫ ૨૦૯૫૫૦૦ માઈલનું અને ૮૭૦૭૪૨૩૬ માઈલોની વસ્તી ધરાવનાર છે; જ્યારે એશિયાતીક ૨૨૫૫ ૬૫૪૮૬૦૦ ચોરસ માઈલનું અને ૧૬૧૯૫૧૬૫ માઈલોની વસ્તીવાળું છે. ૨૨૫૫ની વસ્તીના મોટા ભાગ એતીયોપીયાના ધંધો કરે છે અને ગામડાંઓમાં રહે છે. વળી એવી ગણતરી દાખાડી છે કે, શહેનશાહીતની કુલ વસ્તીમાંથી ૮૮ ટકા આર્ય વંશના અને ૪૧૧ ટકા દુરાની વંશના, ૪ ટકા યુરેલા-આલતાઈ વંશના અને ૩૧ ટકા બેલ્ટીક વંશના છે. ૨૨૫૫માં સુમારે ત્રણીસ જુદી જુદી ભાષાઓ બોલાય છે. ૧૮૬૧ની આગમજ વસ્તીના મોટા ભાગ તાજીક અને આંતરી આસાંમીઓના ગુલામો તરીકે લેવાતો હતો, પણ તા. ૩૭ માર્ચ ૧૮૬૧નાં હુકમનામાંની રૂઠે ગુલામી ધંધો સદનતર નાશ્વદ કરવામાં આવ્યો હતો. ૨૨૫૫માં ખેડવા લાયક જમીનનો સુમારે ત્રિજો ભાગ રાજ્યને હસ્તક, પાંચમો ભાગ જમીનદારો પાસે અને બાકી ભાગ ઊપર ખેડુતો કને છે. ૨૨૫૫માં ૨૩૦૦૦૦૦૦ ખેડુતો અને ૩૨૦૦૦૦ જમીનદારો અને હમરાયો છે.

વેપાર તથા ઉદ્યોગ.

સત્તાવાર રીપોર્ટ મુજબ ૧૮૭૯ થી ૧૮૮૩ સુધીનાં પાંચ વરસોમાં નીચે મુજબની વેપારની જાણસા અયાત નીકાશ ૨૨૫૫ શહેનશાહીતમાં થઈ હતી:-

વરસ.	અયાત.		વરસ.	નીકાશ.	
	રૂબા,	પાઉન્ડ		રૂબા,	પાઉન્ડ
૧૮૭૬	૫૮૭૭૧૩૦૦૦	૫૮૭૭૧૩૦૦	૧૮૭૬	૬૨૭૭૬૮૦૦૦	૬૨૭૭૬૮૦૦
૧૮૮૦	૬૨૨૮૧૨૦૦૦	૬૨૨૮૭૨૦૦	૧૮૮૦	૪૯૮૬૭૨૦૦૦	૪૯૮૬૭૨૦૦
૧૮૮૧	૫૧૭૭૧૩૦૦૦	૫૧૭૭૧૩૦૦	૧૮૮૧	૫૦૬૪૨૩૦૦૦	૫૦૬૪૨૩૦૦
૧૮૮૨	૫૬૬૭૮૨૦૦૦	૫૬૬૭૮૨૦૦	૧૮૮૨	૬૧૭૭૬૬૦૦૦	૬૧૭૭૬૬૦૦
૧૮૮૩	૫૫૭૨૫૭૦૦૦	૫૫૭૨૫૭૦૦	૧૮૮૩	૬૧૦૨૬૫૦૦૦	૬૧૦૨૬૫૦૦

એ અયાત નીકાશ ઊપરાંત વળી સોનું રૂપાંબી સારા જથામાં અયાત નીકાશ કરવામાં આવે છે. ૧૮૮૨નાં વરસમાં ૯૭૭૪૦૦ પાઉંડનું અને ૧૮૮૩ માં ૬૫૫૫૦૦ પાઉંડનું સોનું રૂપાં ૨૨૫૫૫ શેહેનશાહાતમાં અયાત થયું હતું, જ્યારે ૮૦૫૧૮૦૦ પાઉંડનું ૧૮૮૨ માં અને ૨૧૮૫૩૦૦ પાઉંડનું સોનું રૂપાં ૧૮૮૩ માં ૨૨૫૫૫ શેહેનશાહાતમાંથી નીકાશ થયું હતું.

[“ પ્રજાઓની હાલત ” નામનાં આગલ હસારે ક- રેલાં પુસ્તકમાં ૨૨૫૫ શેહેનશાહાતની સોના રૂપાં વગેરે ધાતુ ઓની ખાનો બાબદ નીચે મુજબનું જાણવા જોગ વર્ણન આપવામાં આવ્યું છે:—વિયેના ખાતે ભરાયલાં પ્રદરશન માટે તૈયાર કરવામાં આવેલી એક ગણતરી ઊપરથી આપણને માત્રમ પડે છે કે, ૧૮૭૪ માં ૨૨૫૫ શેહેનશાહાતમાં સોનાની ૯૭૯, પ્લેતિનમની ૬, ચાંદી તથા સીસાંની ૨૧, ત્રાંબાની ૭૬, લોખંડની ૧૧૭૪, કાંસાંની ૬, કલાઈની ૧, ડોલ-સાની ૩૨૭, સુરા ખારની ૪ વગેરે ખાનો હતી, જ્યારે નેપ્થા (ક્રેસોસિન) તેલના ૬૯૭ ગ્રામ હતા.]

૧૮૮૦ થી ૧૮૮૨ સુધીમાં ઉપલી ખાનોની ઊત્પત્તી નીચે મુજબની થઈ હતી:

	સોનું	રૂપાં	પ્લેતિનમ	સીસું	કાંસું	ત્રાંબું
	પુદ	પુદ	પુદ	પુદ	પુદ	પુદ
૧૮૮૦	૨૬૪૧	૬૧૬	૧૮૦	૬૬૬૪૭	૨૬૭૮૦૦	૧૮૫૫૧૮
૧૮૮૧	૨૨૪૪	૫૭૬	૧૮૨	૬૦૨૧૮	૨૭૭૬૪૧	૨૧૧૪૬૫
૧૮૮૨	૨૨૦૭	૪૮૬	૨૪૬	...	...	...
	લોખંડ		પોલાદ		ક્રોક્સો	
૧૮૮૦	૪૫૩૧૬૦૦૦		૧૮૭૬૧૦૦૦		૨૦૦૬૪૩૦૦૦	
૧૮૮૧	૪૬૫૦૧૦૦૦		૧૭૬૦૭૦૦૦		૨૧૩૨૫૮૦૦૦	
૧૮૮૨	૪૬૩૮૬૦૦૦		૧૫૧૨૦૦૦૦		૨૩૦૧૬૪૦૦૦	

* એક પુદ, ઇંગ્રેજી ૩૬ રતલની બરાબર છે.

	નૈધ્યા	ખાતર
૧૮૮૦	૨૧૪૯૮૦૦૦	૪૭૫૭૨૦૦૦
૧૮૮૧	૪૦૪૭૫૦૦૦	૫૦૭૩૪૦૦૦
૧૮૮૨	૫૦૫૦૮૦૦૦	૮૪૫૯૮૦૦૦

કોલસા તથા લોખંડની આટલી બધી ઉત્પત્તી છતાં હજી મોટા જથ્થો બાહારથી રસ્યામાં અયાત કરવામાં આવે છે. દેશ ખાતેની કોલસાની ખાતોનું કામ દર વરસે વધુ જાય છે. ૧૮૮૩ માં એ ખાતો ઉપર ૯૬૦૮ માણસો અને ૧૦૦ એનજીનો રોકાયેલાં હતાં તથા તેની ઉત્પત્તી ૩૮૬૦૦૦૦૦૦ હૃદયેતની થઈ હતી. ફેસ્પયન સમુદ્ર આગળ નૈધ્યા તેલના જે નવા ઝરાઓ મળ્યા છે તેમનો ઉપયોગ મોટા પાયા ઉપર ખીલ્યો જાય છે; ૧૮૮૪ માં સુમારે ૨૦૦૦૦૦૦૦ હૃદયેત નૈધ્યા નીકળ્યું હતું જેમાંથી ૪૬૦૦૦૦૦ હૃદયેત સ્વચ્છ તેલ અને બીજી જાણસો બનાવવામાં આવી હતી. ૧૮૮૧ માં રસ્યા મધે ૧૬૩૩ ભઠ્ઠાઓ હતી. ખાતો તથા ખાણીજ પદાર્થો ઉપર ૧૮૮૨માં ૩૦૪૫૦૦ માણસો રોકાયેલાં હતાં. હુરોપયન રસ્યામાં (પોલિન્દ અને ફીન્લેન્દ સિવાય) ૫૬૯૦૦ કારખાનાં ૧૮૮૨માં હતાં, જે મધે ૯૫૪૯૭૦ માણસો કામ કરતાં હતાં તથા ૭૧૧૨૬૦૩૨૬૭૦ રૂબલ (૧૧૨૬૦૩૨૬૭ પાઉન્ડ) નો પેદાશ નીપજવતાં હતાં, એ મધે સુતરાઉ કાપડ ૨૦૮૬૨૮૦૦ પાઉન્ડ, ઊન ૬૬૧૫૨૦૦ પાઉન્ડ, સન ૩૦૪૫૫૦૦ પાઉન્ડ, રૈશમ ૬૯૦૫૨૦ પાઉન્ડ, ખાંડ ૧૪૦૯૦૩૨૦ પાઉન્ડ, દારૂ ૧૫૬૦૨૭૭૦ પાઉન્ડનો, લોખંડનો સામાન ૭૨૧૫૩૫૦ પાઉન્ડનો હતો. પોલિન્દના ૧૯૦૨૭ કારખાનાંવાળાઓએ ૧૦૩૧૦૦૦ માણસો રાખ્યાં હતાં જેઓ ૮૪૭૩૦૨૦૦૦ રૂબલનું કામ નીપજવતા હતા.

રશ્યાના વેપારી કાફલા મધે ૧૮૮૩ માં ૧૫૭૬૨૬ તનનાં વજનની ૨૦૪ સ્તીમરો અને ૪૬૭૭૪૦ તનનાં વજનનાં ૨૧૩૯ વાહાણો હતાં. એમના ચોથો ભાગ પરદેશ સાથે વેપાર કરે છે અને બાકીનો ભાગ કેસ્તા તરફ મોકલવામાં કરે છે. ૧૮૮૨ માં યુરોપિયન રશ્યામાં માંહેલા ભાગોના વેપાર માટે ૬૭૫૭૬૯૫ રૂબલનાં ૭૪૧૫ નવાં બારકસો બનાવવામાં આવ્યાં હતાં. જુદી જુદી નદીઓ ઉપર આવેલાં બંદરો ખાતે એજ વરસમાં ૨૦૫૦૦૦૦૦૦ રૂબલની વેપારની જાણસો ગિતારવામાં આવી હતી.

રશ્યાનો મુખ્ય નીકાશ વેપાર ધર્મી અને બીજા અનાજનો છે. ૧૮૮૦ થી ૧૮૮૪ સુધીમાં દર વરસે સરાસરી ૮૦ લાખ પાર્ગીડની કીમતનો અનાજ તથા આઠો રશ્યાથી નીકાશ થતો રહ્યો હતો. એ ઉપરાંત સણ, લાકડાં, સણનાં બીજ, સરસી તથા અલસી અને ઉનની મોટી નીકાશ થાય છે. બીજા હાથ ઉપર કાચો રૂ, લોખંડ અને બીજા કાચી ધાતુઓ, ચાહે, કાપડ, સુતર, સાંચાકામ રશ્યાની મુખ્ય આયાત ગણાય છે.

રેલવેઓ.

[કરાઈમ્યાની લડાઈમાં રશ્યાને જે આફતકારી અનુભવો મળ્યા હતા તે ઉપરથી રેલવેઓ વધારવાની રાજદવારી તેમજ લશ્કરી જરૂરયાત તેને માલમ પડી હતી. આ બોહોલાં શહેનશાહાતમાં ૧૮૩૭ થી ૧૮૪૩ સુધીમાં માત્ર ૨૫ વર્સ્ત (૧૬^૩/_૪ માઈલ) જેટલા રેલવે સેંત પીતર્સબર્ગથી ઝારસ્કોન્સેલો સુધી બાંધેલા હતા. ૧૮૪૪ માં રેલવેની લંબાઈ વધારીને ૯૩૮ વર્સ્ત (૬૨૫^૩/_૪ માઈલ)ની કરવામાં આવી હતી; એ પછી

૧૮૫૭ મુધી તેમાં કશો વધારો થયો નહોતો; ૧૮૫૭ માં ૧૧૩ વર્સ્ત, ૧૮૫૮ માં ૧૫૭ વર્સ્ત, ૧૮૬૦ માં ૨૪૦ વર્સ્ત, ૧૮૬૧ માં ૪૬૨ વર્સ્ત, ૧૮૬૨ માં ૧૨૨૧ વર્સ્ત અને ૧૮૬૮ માં ૧૭૭૧ વર્સ્ત વધારવામાં આવ્યા હતા. આ રીતે તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૬૮ ને દિવસે ૬૫૬૯ વર્સ્ત (૪૩૭૯^૩ માઇલ) જેટલો રેલવે તૈયાર થઈ કામે લાગ્યો હતો. એ પછી રેલવેનો વધારો ઘણી ઝડપથી ચાલવા લાગ્યો હતો, અને ૧૮૭૩ ની શરૂઆતમાં યાને માત્ર આ વરસના અરસામાં તે બેવડાઈને ૧૩૬૨૩ વર્સ્તનો થયો હતો. ૧૮૭૪ ની શરૂઆતમાં (ફીબ્રેન્ડમાંના ૫૯૦ વર્સ્ત મુધાં) ૧૫૭૯૪ વર્સ્ત થયા હતા, જેમાં માત્ર ૧૫૨૭ વર્સ્ત જેટલી લાઈન પોહોલા માપ ઉપર હતી. જુલાઈ ૧૮૭૪ માં ૧૬૨૮૩ વર્સ્ત થયા હતા. અને ૪૩૨૪ વર્સ્ત તૈયાર થતા હતા. ૧૮૭૭ ની આખરે ૨૦૧૩૨ વર્સ્તની લાઈન ખુલ્લી મેલાઈ હતી. થોડુંક થયું દર વરસે સરાસરી ૧૭૮૦ વર્સ્ત જેટલી રેલવેની લંબાઈ વધતી જાય છે. એ રેલવેઓનો ઘણો જુજ ભાગ સરકારી અરમ્મનો છે, પણ ઘણો મોટો ભાગ ખાનગી કમ્પનીઓએ સરકારી આશ્રા હેઠળ બનાવ્યો છે. —“ પ્રજા-ઓની હાલત ” નામનું પુસ્તક.]

આહાર આવેલા છેલ્લા સરકારી રીપોર્ટ મુજબ ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૮૪ ને દિવસે ફીબ્રેન્ડ મુધાં યુરોપીયન રશયામાં ૧૫૬૦૫ માઇલનો રેલવે જોડાડો મેલાયો હતો અને તે જોડાડો એ વરસે ૧૨૧૧ માઇલનો નવો રેલવે તૈયાર થતો હતો, જેમાંથી ૫૪૬ માઇલ એજ વરસે તૈયાર થઈ ચુકો હતો.

મધ્ય એશયામાંનો રેલવે.

એ તૈયાર થયેલી લાઈન મધ્ય ૧૪૪ માઇલનો રેલવે મધ્ય એશયામાંનો હતો. એ ૧૪૪ માઇલનો રેલવે

કેસ્પિયન સમુદ્રનાં અગતી ખુણા ઉપર આવેલાં માઈકલો વસ્કથી કીકીલ અર્વત સુધી લંબાયેલો હતો, અને તે ૧૮૮૦-૮૧માં તૈયાર થયેલો હતો. ૧૮૮૩ માં કાલા સમુદ્ર તથા કેસ્પિયન સમુદ્રને સાથે જોડનારો એક રેલવે બાંધવામાં આવ્યો હતો.

મુખ્ય ગેઝેટના ગઈ તા. ૮મી એપ્રિલના અંકમાં લખાતાં દેલીન્યુસ પત્રના બર્લિનના અખરપત્રીને આધારે જણાવવામાં આવે છે કે, “આસ્કાબાદથી મલેલી તારની છેલ્લી અખર મુજબ મધ્ય એરયાનો રેલવે કાળા સુધી યાને કેસ્પિયન સમુદ્રના પૂર્વ કોસ્તાથી ૫૯૦ વર્સ્ત (૩૯૦ માઈલ) જેટલો સંપૂર્ણ થયો છે. ચાલુ મહિનાની આખેરે મર્વ સુધી એ લાઈન તૈયાર થશે અને તેજોમાન મુલકમાં પેટેલ વેહેલી રેલવે ત્રેન દોડવા માંડશે. કાળા અને મર્વ વચ્ચે પુલો અને સ્ટેશનો બાંધવાનું કામ સંપૂર્ણ થયું છે. મર્વની ઊત્તર પૂર્વ બોખારા તરફ મર્વથી રેલવેની લાઈન વધારવાનું કામ ગયે મહિનેથી શરૂ થઈ ચુક્યું છે, અને મર્વ તથા આમુદ્યા ઉપર આવેલાં ચારજુઈ વચ્ચે પુરતા બાંધવાનું કામ ધમધોકાર ચાલે છે, જે કામ અત્યંત આવતા બિનાલામાં સંપૂર્ણ થશે. આફઘાનિસ્તાન સમરકંદ સુધીમાં રશ્યન એનજી. સેરવિસ સંઘલી અગતની સર્વે સંપૂર્ણ કરી છે. બાહાર આવેલી એમની યોજના મુજબ મધ્ય એશ્યામાંનો રેલવે નીચે મુજબ લંબાવવાને ગોઠવાયું થઈ છે: કેસ્પિયન સમુદ્ર ઉપર માઈકલોવસ્કથી કીકીલ અર્વત (૨૪૫ વર્સ્ત), આસ્કાબાદ (૪૪૫ વર્સ્ત), કાળા (૫૯૦ વર્સ્ત)ને માર્ગે મર્વ સુધી (૭૦૦ વર્સ્ત=૫૧૦ માઈલ); ત્યાંથી આમુદ્યા ઉપર ચારજુઈ અને બોખારાથી સમરકંદ સુધી યાને સંઘલી મહાનિ ૧૦૧૫ વર્સ્ત અથવા ૭૦૦ માઈલ. એમાંનો ૫ જેટલો

ભાગ સંપૂર્ણ થઈ ચુક્યો છે. એ રેલવે માટેના સ્લીપરો, પાઠાઓ, ગાડાંઓ વગેરે સરકારી વખાણમાંથી પુરાં પાડવામાં આવે છે. પણ એ છતાં કેસપિયન સમુદ્રથી આક્ષીસ નદિ સુધીનો રેલવે બાંધવાનો ખર્ચ ૧૨૨૫૦૦૦૦૦ રૂબલનો અડસત્યો છે. એ રેલવેની દેખરેખ રાખનાર વડા તરીકે જોનરલ ઍનેનક્રોફને ડરાવવામાં આવ્યો છે. પ્રથમ તો મર્વે થી સમરકંદ સુધી રેલવેની લાઇન લેઈ જવાશે કે નહીં તે શક્યંદ લાગતું હતું, પણ હવે તે શક્ય દુર થયો છે એટલું જ નહીં પણ સમરકંદથીબી આગલ વધી રશ્યન તુર્કસ્તાનનાં પાયતખ્ત તાશકંદ સુધી બીજો ૩૦૦ વર્સ્તનો રેલવે બાંધવામાં આવશે. મર્વે-સમરકંદ-તાશકંદ રેલવેથી કેસપિયન (એટલે ખુદ રશ્યા) અને તુર્કસ્તાન વચ્ચે સંપૂર્ણ સંબંધ ચાલુ થશે, અને તે રશ્યાને રાજદવારી તેમજ વેપારને લગતાં બાબતમાં ઘણાજ અગત્યનો થઈ પડશે. માત્ર બોખારાનોજ વાર્ષિક વેપાર ૩૫૦૦૦૦૦૦ રૂબલનો થાય છે અને એ રેલવે સંપૂર્ણ થવાથી તેમાં મોટો વધારો થવા વિના રેલવે નહીં તેમજ રશ્યન કારીગરી માટે એક વીસ્તીર્ણ મુલક ખુલેલો થશે. વલી સમરકંદ તથા બોક્કંદમાં રેશમ તથા ૩ મોટા જરથામાં થાય છે અને રશ્યનો અત્યારથીજ ખુશી થવા માંડે છે કે, મધ્ય એશ્યા સાથેના હીંદનો વેપાર હવે તુટી પડે અને તેઓ પોતે પોતાનો માલ સસતી કીમતે આ નવા રેલવે મારફતે પોંહાંચાડી શકશે. હીરાત સુધી હીંદી સરકાર પોતાનો રેલવે બાંધી જાય તો રશ્યનોની આ ઉમેદ ખોટી પડે. વળી રશ્યનોના આ નવા રેલવેથી ઈરાનમાં પણ રશ્યન વેપાર ઘણો ખીલી નીકળશે, કારણ કે એ રેલવે ઈરાનની ખરાબુર ઊતરેજ આવેલો છે અને વનજરોના મુખ્ય રસ્તા ઉપરથી પસાર થાય છે. વળી મર્વથી મેશ્દ સુધી એક બીજી શાખા

લાઇન બાંધવાનો પાંચ વિચાર રાખવામાં આવ્યો છે. મર્વને મધ્ય એશ્યાનું મુખ્ય શહેર બનાવવાનો રશ્યનને ઠરાવ રાખ્યો છે, અને તેથી ત્યાં યુરોપનો રહેવા લાયકના માટાં ઘરો બાંધવામાં આવે છે તથા સરકારને ખર્ચે ધ્વણીક નેહરો તથા વાવો ત્યાં ખેતીના ફાયદા માટે બાંધવામાં આવનાર છે. મધ્ય એશ્યામાંની રેલવે માટે મુખ્ય મુશ્કેલી એનજીનો માટે કોલસો મેલવવાની હતી, પણ એ લાઇન તરફ નેચા તેલના ઝરાઓ નીકળી આવ્યાથી તે મુશ્કેલી દૂર થઇ છે. કારણ કે એ તેલ કોલસાને બદલે વાપરી શકાશે. કીઝીલઅર્વત ને બે વરસ અગાઉ એક નાહાનાં ગામડાં નેપું હતું તે આજે વધીને માત્ર શહેર નેપું થયું છે અને ત્યાંના મુખ્ય મોહોદ્ધામાં વીજલીક રોશણી કરવામાં આવે છે.”

ગયા નવેમ્બર માસનાં પેટેલાં અઠવાડયાંના મેલ સાથે મલેલી ખખર મુજબ મધ્ય એશ્યાના રેલવે ચારજીઠું સુધી તૈયાર થઇ વેપાર માટે ઊંઘાડો મેલવામાં આવ્યો છે. ચારજીઠું બોખારાથી માત્ર ૧૦૦ વર્સ્ત (૬૬ કી. માઇલ)ના તફાવતે છે. કહે છે કે બોખારા સુધીના રેલવે સમાપ્ત થવા પછી “મધ્ય એશ્યાના શહેનશાહ” દાખલ સમરકંદ ખાતે રશ્યન શહેનશાહને રાજ્યાભિષેક કરવાની ક્રિયાનો દિવસ નક્કી થવામાં આવશે.

પાયોન્યરના તા. ૨૯ નવેમ્બરના અંકમાં એક રશ્યન ધંત્રને આધારે જણાવવામાં આવે છે કે, “નીજનીનાવગરોદ ખાતેના છેલા વાર્ષિક મેલા વખતે રશ્યન સરકારે એક જાહેરનામું બાહાર પાડી જણાવ્યું હતું કે, હવેથી સધલો વેપાર ત્યાંથી રેલવે મારફતે આમુ દ્વારા ઊપર ચારજીઠું સુધી અને ત્યાંથી બોખારા સુધી તે તરફ રેલવે થાય ત્યાં સુધી વનજાર મારફતે તથા વાહાણો મારફતે ખીવા સુધી ચલાવવામાં

આવશે. નીચનીનોવગરોદથી ખોખારા સુધી માલ લાવવા માટે દર પુદ (૩૬ રત્ન) દીઠ ૧ રૂબલ (એટલે ૩ શી. ૨.૦૫૪પે.) અને ૨૦ દોઢડાનો ભાવ ઠરાવ્યો છે. આ ભાવ ધુણોજ એકા છે અને તેથી મધ્ય એરલા સાથનો હુરોપનો વેપાર ધુણોખરો. હવે એજ રસ્તે ચાલવા માડશે. ૩ લેઈ જવાનો ભાવ દર પુદે $\frac{૧}{૫}$ કોપેકનો ઠરાવ્યો છે ને દર ધુણો મેરો છે એમ જાણાવી તે ઘટાડી $\frac{૧}{૫}$ કોપેકનો કરવાને નોવોધવ-રેખ્યા ભલામણ કરે છે. રનો વેપાર પણ એ લટા તરફ સારો ચાલે છે. કારણ કે, ગયે વરસે તાશકંદ, ખીવા તથા ખોખારાથી ૫૫૦૦૦ ગાંસડી ૩ નીકાશ થયો હતો. નોવોધવેરેખ્યા કહે છે કે, રશ્યા ખંતથી કામ લેશે તો ધરાંન સાથનો સમલો વેપાર દંગલડ તથા આઝેહાઉગરીના હાથમાંથી લેઈ મેલવાને તે શક્તિવાન થશે.”

તારની લાઇન.

[રશ્યામાં તારની લાઇન પેહેલ વેહેલી ૧૮૫૩ માં નખાઈ હતી અને ૧૮૬૮ ની આખેરી સુધીમાં એ લાઇનની લંબાઈ ૨૪૮૨૦ માઇલની થઈ હતી. વળી ત્યારબાદ સાઈબીરિયાને માર્ગે સ્વેતેસ્કથી ચારખોકા સુધી ૧૩૩૩ માઇલની નવી લાઇન બાંધવામાં આવી હતી; આ લાઇનનું કામ ધણુંજ સુરેલ હતું, કારણ કે તે એક જંગલી પાહાડી મુલકમાંથી પસાર થાય છે ને મુલકનો ૬૪૧ માઇલ નેટ્રો ભાગ પૂરકળ ગીચ જંગલોથી ભરેલો છે અને ૧૩૨ માઇલ નેટ્રો ભાગ ઊંપર મુદ્દલ વસ્તી નથી. તા. ૧ લી જાન્યુઆરી ૧૮૭૩ ને દિવસે તારની લાઇનની કુલે લંબાઈ ૫૭૯૬૭ માઇલની હતી.—“ પ્રજાઓની હાલત ” નામનું પુસ્તક.]

૧૮૮૩ માં રશ્યામાં તારની લાઇનની લંબાઈ ૬૫૩૯૪ માઇલની થઈ હતી, અને તેને માટે ૨૯૫૭ તાર આફ્રીસો હતી. ૧૮૮૩ માં કુલ ૧૦૨૨૨૧૩૯ તારના સંધેસા આવ જીવ થયા હતા અને એ વરસે તેની આવક જીવકનો હીસાબ કાઢાડતાં ૨૦૯૪૫૯ પાઈડ નફાના નીકળ્યા હતા. છેલ્લાં થોડાંક વરસ થયાં રશ્યાનું તારખાતું સારે નફે કરે છે જેનો થોડોક ભાગ તારની લાઇનના વધારા પાછલ રોકવામાં આવે છે.

ટપાલ ખાતું.

[૧૮૬૮ માં રશ્યા મધે માત્ર ૧૬૦૭ ટપાલ આફ્રીસો હતી, જે ૧૮૭૨ ના વચલા ભાગમાં વધીને ૨૧૨૯ અને ૧૮૭૬ માં ૩૫૭૧ થઈ હતી. ૧૮૨૫ માં ૫૦૦૦૦૦૦; ૧૮૩૫ માં ૬૦૦૦૦૦૦; ૧૮૪૦ માં ૮૦૦૦૦૦૦; ૧૮૫૦ માં ૧૨૦૦૦૦૦૦; ૧૮૫૫ માં ૧૬૦૦૦૦૦૦ કાગલો ટપાલ આફ્રીસ મારફતે આવજીવ થયા હતા. ૧૮૭૧ માં ૨૭૪૪૮૯૬૩ અને ૧૮૭૨માં ૩૫૬૨૬૧૧૫ ટપાલના સ્ટેપો વેચાયા હતા. ૧૮૭૬ માં ૬૭૮૦૦૦૫૬ કાગલોની આવજીવ થઈ હતી. જેનું પ્રમાણ માણસ દીઠ માત્ર ૧ નું આવતું હતું.—“ પ્રતિબોની હાલત ” નામનું પુસ્તક.]

૧૮૮૩ માં ૧૨૬૩૭૮૯૭૧ કાગલો તથા પોસ્ટકાર્ડો, ૨૮૮૭૯૨૬ પાર્સલો, ૯૫૪૧૨૦૯ નમુના, ૯૩૫૧૯૭૬૫ વર્તમાનપત્રો તથા ૨૭૪૨૧૬૫૯૦૯ રૂબલનો કીંમતનાં નાણાં સાથનાં ૯૮૬૫૪૭૩ કાગલો રશ્યન ટપાલખાતાં મારફતે આવજીવ થયાં હતાં. ૧૮૮૩ માં આખાં શેહેનશાહાત મધે ૪૬૬૩ ટપાલ આફ્રીસો હતી. સામાન્ય રીતે ટપાલખાતાંનો અશ્ય આવકમાંથી પુરો થઈ શકતો નથી.

મધ્ય એશયામાંના રશ્યન શેહેનશાહાતનો કારોબાર.

મધ્ય એશયામાં રશ્યાએ હવે એક ધણું સાફ શેહેન-
શાહાત સ્થાપ્યું છે, જેના કારોબાર માટે કરવામાં આવેલી
ગોઠવણોનું વર્ણન પ્રાયોજ્યરના તા. ૧૭ મી નવેમ્બરના
અંકમાં રશ્યાનાં સરકારી ગેઝેટ ઊપરથી નીચે મુજબ આપ-
વામાં આવ્યું છે:-એ સરકારી ગેઝેટમાં સરખાતમાં જણાવવા
માં આવે છે કે, આવતી તા. ૧ લી જાન્યુઆરીથી એ નવો
કારોબાર અમલમાં મેલાશે તથા શેહેનશાહાતનું મેહેસુલ
સંબંધી બંધારન પણ ત્યાં એજ વખતે દાખલ કરવામાં
આવશે. એ બાબદમાં ધારા ઘડનારને કાંઈ જોવી તેવી મુ-
શ્કેલી નડી નથી. મજકૂર ગેઝેટ એ બાબદ બાલતાં કહે છે
કે, “એ એક બીજની વિશ્વના તત્વો-(૧) યુરોપિયન રાજ્યની
હાજરોને (૨) તરૈહવાર જુદી જુદી અને ઓછી બુદ્ધીની પ્ર-
જાઓના રૈવાળે તથા રીતબાતો સાથે મલતી કરવાની જરૂર
માલમ પડી છે. એ બંનેને રાજ રખાય એવો ભાગ્યશાલી
માર્ગ શોધવાનો હતો અને તે માર્ગ એકસરખાં ડાહપન
અને દુર અંદેશીથી શોધવામાં આવ્યો છે એમ કબુલ
કરવું જોઈએ. તુર્કસ્તાનને ત્રણ વિભાગોમાં વહેંચવામાં અ-
વ્યુ છે:-(૧) સિરદ્યા (આસુદ્યા સુધી); (૨) હરધાના, (૩)
સમરકંદ. એ ત્રણેના વડા તરીકે એક ગવરનર જનરલને
ઠરાવ્યો છે, જે સમરકંદ પાતે રહેશે, અને ત્યાંજ કારોબાર
ચલાવવાની જુદી જુદી શાખાઓની વડી આફીસો પણ
રહેશે. દરેક વિભાગ ઊપર એક જશકરી સરદાર નેમ્મો છે
જેની સત્તા યુરોપિયન રશ્યામાંના દીવાની ગવરનરો કરતાં
વધારે છે. એજ જશકરી સરદારો તુર્કસ્તાનમાં અત્યાર સુધી

